ब्रह्मणे नमः

राज्य-शिक्षामन्त्रालयार्थिकसहयोगेन प्रकाशितम्

322

महर्षि-पिङ्गलाचार्य-प्रणीतम्

छन्दःशास्त्रम्

3/2

मुनिश्रीमेधाव्रताचार्य-कविरत्न-विरचितया
'व्रतिभङ्गला' वृत्त्या समेतम्

प्रकाशनस्थानं झज्जर-गुरुकुलम्

२०२४ वैक्रमाब्दे
१८८९ शकाब्दे

मूल्यम् २.७४
रुप्यकद्वयम्

LIBRARY
Rashtriya Sanskrit Sansthan
Shastry Bhawan, New Delhi

प्रकाशक:—
भगवान्देव आचार्यः
हरयाणा-साहित्य-संस्थानाध्यक्षः
गुरुकुल झज्जर, रोहतक (हरयाणा)

"With the financial assistance of the Govt. of India Ministry of Education"

मुद्रक:—
वेदव्रतः शास्त्री विद्याभास्कर
आचार्य प्रिंटिंग प्रेस, दयानन्दमठ,
गोहाना रोड, रोहतक।

ब्रह्मणे नमः

भारतराज्य-शिक्षामन्त्रालयार्थिकसहयोगेन प्रकाशितम्

महर्षि-पिङ्गलाचार्य-प्रणीतम्

छन्दःशास्त्रम्

मुनिश्रीमेधाव्रताचार्य-कविरत्न-विरचितया
'व्रतिमङ्गला' वृत्त्या समेतम्

प्रणयनस्थानं झज्जर-गुरुकुलम्

1325

R. S. S. LIBRARY
Acc. No. 1325
Class No.

प्रथमावृत्तिः २००० | २०२४ वैक्रमाब्दे १८८९ शकाब्दे | मूल्यम् २-०० रूप्यकद्वयम्

ashtri
astr

प्रकाशक:—
भगवान्देव आचार्यः
हरयाणा-साहित्य-संस्थानाध्यक्षः
गुरुकुल झज्जर, रोहतक (हरयाणा)

"With the financial assistance of the
Govt. of India Ministry of Education"

मुद्रक:—
वेदव्रतः शास्त्री विद्याभास्करः
आचार्य प्रिंटिंग प्रेस, दयानन्दमठ,
गोहाना रोड, रोहतक।

प्रकाशकस्य निवेदनम्

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वार आश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ (मनु० १२।९७)

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ (मनु० १२।१००)

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" (मनु० २।६), "वेदमेव सदाभ्यस्येत्" (मनु० २।१६६) इत्येवमादीनि स्मृतिवचनानि वेदज्ञानस्य माहात्म्यं प्रतिपादयन्ति । पुराकल्पे सर्व एव प्रथमे वयसि गुरुकुलेषु नियमपूर्वकं वेदाध्ययनं चक्रिरे । अत एव वेदानभिज्ञा वेदनिन्दकाश्च सर्वस्माद् द्विजकर्मणो बहिष्कृतास्तिरस्कृताश्च नास्तिकसञ्ज्ञां लेभिरे । भगवत्पतञ्जल्युद्धृतम्—"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे"ति वाक्यं शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दो-ज्योतिष-सहितस्य साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनस्यानिवार्यतां प्रतिपादयति । "वेदानामध्ययनमध्यापनं श्रवणं श्रावणं च सर्वार्याणां परमो धर्मः" इति वेदोद्धारकस्य समाजसुधारकस्य महर्षेर्दयानन्दस्याप्यादेशः ।

शिक्षा—व्याकरणादिवेदाङ्गवच्छन्दःशास्त्रस्यापि वेदज्ञानायानिवार्यत्वं वर्तते । "छन्दः पादौ तु वेदस्ये"ति प्रतिपादयता छन्दोज्ञानं पादस्थानीयमुक्तम् । यथैव लोके पादवन्तरा पुरुषस्य गतिर्नास्ति तथैव वेदे छन्दोज्ञानविरहितस्य पङ्गोर्गत्यभावः सुनिश्चित एव । न केवलं वेदज्ञानायैव छन्दःपरिज्ञानमपरिहार्यमपि तु लौकिककाव्यशास्त्रेषु पाटवं रचनानैपुण्यं चाधिजिगमिषुभ्योऽपि छन्दोबोधः परमावश्यकः ।

LIB

वैदिक लौकिक-छन्दसां सुपरिज्ञानाय पिङ्गलाचार्यप्रणीतं "छन्दःसूत्रमे"व श्रेष्ठतममिति निर्विवादम्। तेषु च हलायुधभट्ट-विरचिता मृतसञ्जीवन्याख्या वृत्तिरुपलभ्यते। तस्यां सूत्रार्थ-संगमनाय यान्युदाहरणानि लिखितानि तानि शृङ्गारप्रधानानि, अत एव सुकुमारमतीनां कुमाराणां कुमारीणां चाध्ययना-ध्यापनायानुपयुक्तान्याश्रमविरुद्धाश्लीलभावनोत्पादकत्वात्। छन्दो-ज्ञानं तु तेषामपि समुपयोगीति विचार्य छन्दःसूत्रेषु मत्प्रेरणया स्वर्गतेन महाकविमुनिमेधाव्रताचार्येणोक्तदोषवर्जिता "व्रति-मङ्गला"ख्या व्याख्या व्यलेखि। शास्त्रान्ते प्रस्तारसूत्राणां व्याख्यानं तु विद्वद्वरः स्वामिवेदानन्दवेदवागीशोऽकार्षीत्। वृत्तिरियं 'व्रतिमङ्गला' न केवलं व्रतिनामेव मङ्गलकारिणी प्रत्युत सर्वेषामेव छन्दोजिज्ञासूनामिति विश्वसिमि।

मुद्रणालयसञ्चालकेन मम प्रिय-शिष्येण पण्डितवेदव्रतेन शास्त्रस्यास्य सम्पादने मुद्रणे च महान् परिश्रमो व्यधायि, पुनरपि दृष्टिदोषात्प्रमादाद्वा यदि क्वचित्स्खलितं चेत्कविभिः संशोध्य पठनीयं पाठनीयं चेति निवेदयति—

आश्विनकृष्णपञ्चम्याम्
२०२६ वैक्रमाब्दे

विदुषां वशंवदो
भगवान्देव आचार्यः

ॐ ओ३म् ॐ

प्रास्ताविकम्

छन्दःशास्त्रस्य मूलम्—

महनीयमहिमशालिनोऽनन्तगुणरत्नमालिनः सकलमनुजकल्याणकारिणः समग्रसंसारधारिणः परब्रह्मपरमात्मनो ज्ञानरूपवेदचतुष्टयाद् गायत्र्यादिच्छन्दसां यज्ञकर्मणि विनियुक्तत्वात्तदवबोधनायादौ ब्राह्मणग्रन्थेषु तेषां पादसंख्या तत्र प्रविभक्ताक्षरसंख्या च निर्दिश्यते। पादसंख्यामात्रेणाक्षरसंख्यामात्रेण च वैदिकच्छन्दसां गायत्र्यादिव्यवहारः। तत्र किञ्चिन्न्यूनाधिकतायामपि न छन्दोहानिः सम्पद्यते। तदुक्तम्—"न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम् (ऐतरेयब्राह्मणे १।१६)। "न ह्येकेनाक्षरेणान्यच्छन्दो भवति न द्वाभ्याम्" (सां० ब्रा० २७।१) इति। ततो ब्राह्मणग्रन्थेष्वितस्ततः पर्यस्तान् विध्यर्थवादादीन् समाहृत्य सारल्येन यज्ञकर्मणि सूत्रयितुं प्रवृत्तेषु भगवदाश्वलायनसांख्यायनापस्तम्बादिषु तदुपयोगिनां छन्दसां लक्षणान्यपि ब्राह्मणारण्यकादिभ्यो निष्कृष्य पृथग् वर्णनीयान्यभवन्। तानि चैवं सूत्रयाञ्चकार तत्र भवान् सांख्यायनः—

त्रिपदा गायत्री, उष्णिक्, पुर उष्णिक्, ककुप्, विराट् च पूर्वा······इत्यादि (सां० श्रौतसूत्र० ७।२७)। इदमेव मूलं छन्दःशास्त्रमहातरोरिति मन्यामहे। अत्रैकेन द्वाभ्यां वाक्षराभ्यां न्यूनाधिक्ये निचृद्भुरिगिति संज्ञाविशेष उच्यते। पिङ्गलाचार्येण पुनः—"ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ" "द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ" (पि० ३।५९-६०) इत्युक्तमिति शास्त्रस्योत्तरोत्तरं परिणतत्वावसीयते।

निदानसूत्राणामिदमेव स्थानम्। मानिशाख्यसर्वानुक्रमण्यो

वैदिकच्छन्दसां लक्षणानि दर्शयन्त्यावपि पिङ्गलात्पूर्वमेवाविर्भूते इत्यनुपदमेव दर्शयिष्यते।

लौकिकच्छन्दसामुत्पत्तिः—

अथाधीयमानेष्वेवाम्नायेषु केषाञ्चनर्चामृचां पादानां श्रुतिमनोहरतामनुसन्दधानाः परमर्षयस्तत्राक्षरपरिच्छेदं लघुगुरुनियमं च निदानमवादीधरन्। तान्येव चाश्रित्याश्रित्य स्वयं वृत्तानि विरचयामासुः। क्वचिच्चाक्षरसंख्यानिरपेक्षमेवोच्चारणकालसाम्यमात्रं विशिष्टवृत्तसाधकं समीक्षमाणा मात्रावृत्तानि कलयाम्बभूवुः। दृश्यन्ते हि नानाविधवृत्तानां मातृकायमाणा मन्त्रभागा वेदे। यथा—

क) हृदिस्पृगस्तु शन्तमः। (ऋ० १।१।२१) इति प्रमाण्याः।
ख) पूषण्वते ते चकृमा करम्भम्। (ऋ० ३।३।१८)
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
(यजु. अ०२५-१०) इतीन्द्रवज्रायाः।
ग) स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं (ऋ० २।७।१८) इत्युपेन्द्रवज्रायाः।
घ) अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहचिद् दिवेयुः।
(ऋ० १।२।१४) इत्युपजातेः।
ङ) इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूत् (ऋ० ५।७।६) इति शालिन्याः
च) त्वं देवानामभवः केतुरग्ने (ऋ० [illegible]) [illegible]ति वातोर्म्याः
छ) रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवः (ऋ० १।७।२४)
इति वंशस्थस्य।
ज) युना ह सन्ता प्रथमं विजज्ञतुः (ऋ० ७।२।१९)
इतीन्द्रवंशायाः।
झ) यथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर (ऋ० १।१।१
इति नाराचकस्य।

एवमन्येषामपि वृत्तानां मूलभूताः पादाश्चार्षेष्वेव तत्र तत्र शतश उपलभ्यन्ते। अतो वेद एव मूलं लौकिकानामपि छन्दसामिति युक्ततरमनुमिमीमहे।

छन्दःशास्त्रस्य वेदाङ्गता—

तत्रैव द्विविधानामपिच्छन्दसां लक्षणविधायकं शास्त्रमिदमाविरकार्षीत्तत्र भगवान् पिङ्गलनागः। सर्वेष्वप्युपलभ्यमानेषु छन्दोग्रन्थेष्विदमेव पुराणतरमार्षं च विलसति। अत एवैतद् वेदाङ्गत्वेनोपादीयते वैदिकैः। लौकिकानामपिच्छन्दसां लक्षणसंग्रहपरस्यास्य वैदिकलौकिकशब्दलक्षणविधायकपाणिनिव्याकरणस्येव वेदाङ्गता न विरुध्यते। दृश्यन्ते चोपनिषदादिषु वेदभागेषु क्वचिल्लौकिकान्यपिच्छन्दांसि। तेषां लौकिकसंज्ञा तु "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति" इति न्यायेनैवेति न किञ्चिदत्याहितम्।

प्राचीनाश्छन्दःशास्त्रकाराः—

पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दःशास्त्रात्पूर्वमपि शास्त्रेऽस्मिन् क्रौष्टुकि-यास्क-ताण्डि-सैतव-काश्यप-रातमाण्डव्यप्रभृतीनां शास्त्राण्यासन्निति पिङ्गलकृततन्मतवर्णनाद् विज्ञायते। तत्र क्रौष्टुकिः—बौधायनीये भारद्वाजगोत्रकाण्डे 'क्रुष्टयो क्रोष्टुभिन्दयः क्रौष्टुकयः' इति श्रुतानां क्रौष्टुकीनां कश्चित्स्यात्। अयमतीव प्राचीनो यतो यास्केनापि स्मर्यते—'द्रविणोदा इन्द्र इति क्रौष्टुकिः (निरु० ८।२) इति।

यास्कः—आपस्तम्बेन भृगुषु पठितः 'यास्कवाधूलमौनमौकाः' इति। अयं निरुक्ताख्यनिघण्टुभाष्यप्रणेता 'यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान्' (महा० शान्ति० ३४२।७२) इत्यादिना महाभारतेऽपि स्मर्यमाणः।

ताण्डिः—ऋषिरासीत् कृते तात ! ताण्डिरित्येव विश्रुतः (महा० अनु० १६।१)।

सैतवः—सैतवविषयेऽधिकं किमपि नावगम्यते। केवलं लौकिकच्छन्दोलक्षणविधायकशास्त्रकर्त्तायमासीदित्यनुमीयते।

काश्यपः—काश्यपस्तु मन्दारमरन्दटीकायां कृष्णशर्मकृतायां माधुर्यरञ्जन्यां प्रमाणीक्रियते—'तत्र भगवता सूत्रकारेण काश्यपेन' (पृ०।६) इति।

रातमाण्डव्यौ—रातमाण्डव्यौ तु सम्भूय ग्रन्थकर्त्तारावित्यनुमीयते। तत्र प्रवरदर्पणे भरद्वाजाङ्गिरोमध्ये कश्चिद् रातो दृश्यते। माण्डव्यश्च बौधायनसूत्रे भृगुगणे, आश्वलायनसूत्रे तर्पणप्रकरणेऽन्यत्र च बहुषु ग्रन्थेषु श्रुतः। महाभारते चादिपर्वणि (१०७) कश्चिद् माण्डव्य उपवर्णितः। धर्मशास्त्रमपि रातमाण्डव्यप्रणीतमस्तीति स्मृतिसारसमुच्चयादिपर्यालोचनया प्रतीयते। तत्र रातमाण्डव्य इत्येकत्वेन व्यपदेशो दृश्यते, स च शङ्खलिखितवत् सम्भूय ग्रन्थकर्तृत्वनिमित्तक एव स्यात्।

एतदतिरिक्ता अन्येऽपि छन्दःशास्त्रकाराः पिङ्गलाचार्यात् पूर्वकालिका भवितुमर्हन्ति यन्मतमसौ 'एकीयम्' (पिं० ५।१५) इति निर्दिशति। परं तद्विषयेऽविदितविशेषा जोषमेवावतिष्ठामहे।

पिङ्गलस्य कालो देशश्च—

अथ कोऽयं पिङ्गलनाग ? इति पर्यनुयोगे महाभारते जैमिनीये सर्पसत्रे दग्धेषु नागेषु कश्चित् पिङ्गलो दृश्यते—'निष्टानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा' (महा० आदि ३५।६) इति। नासौ छन्दःशास्त्रप्रणेता भवितुमर्हति, मुनित्वाभावात्, अस्यान्यथैव मरणश्रवणाच्च। किन्तु मात्स्येऽङ्गिरस्सु 'बोधिर्नगः सौगमाक्षिक्षीरयोरि-

किरेव च' (१६।६) इति श्रुतस्य नगस्य पुत्रः, तत्रैव 'शाल्वायनो हुरिवर्शिषः पैङ्गलश्च तथैव च।' (१६।३२) इति श्रुतस्य पैङ्गलस्य पिता चायं पिङ्गलनागो भविष्यतीत्यस्माकं सम्भावनास्ति।

एतेन महाभाष्यकारं पतञ्जलिमेव पिङ्गलापरनामधेयमाचक्षाणा अपि व्याख्याताः। किञ्च महाभाष्यनवाह्निके पैङ्गलकाण्वः (२।७२) इति शब्ददर्शनात्। भाष्यात्प्राचीनायामृग्वेदसर्वानुक्रमण्यां छन्दःशास्त्रीयसूत्रानुवादस्योपदर्शितत्वाच्च पिङ्गलस्य महाभाष्यकारात् पतञ्जलेः प्राचीनत्वं व्यक्ततरम्।

निवासस्तु पिङ्गलाचार्यस्य प्रायः पश्चिमोदधेस्तीरप्रदेश एवेति निर्धार्यते। तथा हि—तद्देशोद्भवस्त्रीषु रूढौ अपरान्तिका (पि० ४।४१) वानवासिका (पि० ४।३३) इति शब्दौ छन्दःशास्त्रे वृत्तनामत्वेनायं प्रायुङ्क्त। अपरान्तिका "पश्चिमसमुद्रसमीपेऽपरान्तदेशस्तत्र भवा" वानवासिका कोङ्कणदेशात् पूर्वेण वनवासभागस्तत्र भवा (२,५,२६,३२) इति वात्स्यायनकामसूत्रव्याख्या जयमङ्गला। शाक्यवृत्तिरुदीच्यवृत्तिः (पि० ४।३७।३८) इति संज्ञे अप्युक्तार्थेऽनुकूले। महोदधितीरवासित्वादेव—"छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलम्" (२।२६) इति पञ्चतन्त्रे दृश्यमानं तद्विषयकं वर्णनमपि स्वरसतः संगच्छते। अतो दक्षिणकोङ्कणमेवास्य निवासस्थानमिति सम्भावयामः।

छन्दःशास्त्रे वृत्तसंज्ञाः —

छन्दःशास्त्रे समुपलभ्यमानासु वृत्तसंज्ञासु तु काश्चन विलासिनीजनितसुभगान् भावानाविष्कुर्वन्ति। काश्चन मात्रासमकं

समुद्धृत्योदाहृताः श्लोकास्सन्ति तेषां तेषां नामानि विन्यस्य सङ्केतसूचिरपि दीयतेऽधस्तात्क्रमशः।

१- दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्यम्। [द० दि० सर्गः श्लोकः]
२- ब्रह्मर्षिविरजानन्दचरितम्। [ब्र० वि० स० श्लो०]
३- नारायणस्वामिचरितम्। [ना० स्वा० भ० श्लो०]
४- प्रकृतिसौन्दर्यम्। [नाटकम्] [प्र० सौ० ग्रं० श्लो०]
५- ब्रह्मचर्यशतकम्। [ब्र० श० श्लो०]
६- ब्रह्मचर्यमहत्त्वम्। [ब्र० म० श्लो०]
७- ईशोपनिषत्काव्यम्। [ई० उ० मं० श्लो०]
८- दयानन्दलहरी। [द० ल० श्लो०]
९- दिव्यानन्दलहरी। [दि० ल० श्लो०]
१०- गुरुकुलशतकम्। [गु० श० श्लो०]
कविवराखिलानन्दः। [क० अ०]
महाकविहलायुधः। [म० ह०]

संस्कृतसाहित्येऽस्माभिरुपन्यास-नाटक-काव्य-लहरी-प्रमुख-ग्रन्था गुरुलघुरूपेण चतुर्विंशा निरमायिषत। आर्यभाषायां च 'गिरिराजगौरव' 'रुक्मिणीहरण' (नाटक) दिव्यसंगीतामृत' इति काव्यनाटकसंगीतग्रन्था अपि व्यरचिषत। तेषु केचन प्रकाशिता अपि समाप्ताः कैचिच्चाप्रकाशिता एव हस्तलिखिता विलसन्ति।

अल्पज्ञतयास्माकं प्रतिमन्दतायामस्यां वृत्तौ काचन त्रुटिरपि स्यात् सा चेद् विपश्चिदपश्चिमैर्दयार्द्रहृदयैः सहृदयैर्निश्शङ्कं कर्णातिथीक्रियेत तदा बलवदुपकृताःस्याम वयम्। इत्यलं पल्लवितेन विद्वद्वरेषु महाभागेषु।

विदुषामाश्रवो—

वृत्तिप्रणयनस्थानम्।
झज्जर—गुरुकुलम्।
रोहतकमण्डलान्तर्गतम्।

मुनिमेधाव्रताचार्यः कविरत्नम्।
ता० ४-१२-६० रविवार
सं० २०१७ पौष कृष्णा १
दक्षिणे-मार्ग० कृष्णा १

• ब्रह्मणे नमः •

महर्षिपिङ्गलाचार्यप्रणीतं छन्दःशास्त्रम्

मुनिश्रीमेधाव्रताचार्यकविरत्नप्रणीत 'धृतिमञ्जुला' वृत्तिसमेतम्

ओमक्षराम्बरमणेररुणांशुमाला
ब्रह्माण्डमण्डलमलं समलङ्करोति ।
आदित्यचन्द्रवसुधान्तरसर्वभागान्-
ज्योतिर्मयान् विदधती सततं चकास्ति ॥१॥

ओमक्षरं सकलमङ्गलदं प्रणम्य
ब्रह्माख्यशम्भुविभुशम्भुमहेश्वरं कम् ।
आचार्यपिङ्गलकृतं निगमाङ्गमाद्यं
छन्दःसुसूत्रमधिकृत्य तनोमि वृत्तिम् ॥२॥

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तै — रेभिर्दशभिरक्षरैः ।
अशेषं वाङ्मयं व्याप्तं ब्रह्माण्डमिव विष्णुना ॥३॥

अश्लीलदोषरहितां 'धृतिमञ्जुलाख्यां'
वृत्तिं पवित्रमधुरामनवद्यपद्याम् ।
मेधाव्रतोन्नतिपरायणवर्णिराजो
सुश्रेयसे खलु विरच्य मुदं बिभर्मि ॥४॥

वेदाम्बुधेस्सुमतिमन्थनदण्डयोगा-
च्छन्दोऽमृतं श्रुतिविदोद्धृतमत्र वृत्तम् ।
वेदार्यपिङ्गलममुं मनसाऽभिवाद्य-
च्छात्रव्रजोपकृतये प्रणयामि काव्यम् ॥५॥

आर्याखिलानन्दकवीश्वरस्य
हलायुधस्यापि महाकवेश्च ।
क्वचिद् गृहीतान्युचितानि तानि
पद्यानि वृत्तौ वतिमङ्गलानि ॥६॥

कृतज्ञेन मया तेषा-मभिनन्द्य कृतिं पराम् ।
काव्यनिर्माणदाक्ष्येऽपि-प्रादर्शि गुणगृह्यता ॥७॥

इह हि ब्रह्मचारिणीनां ब्रह्मचारिणाञ्च साङ्गवेदाध्ययनमाम्नायते । अर्थावगमावधिश्चाध्ययनविधिः । वेदाङ्गत्वं च छन्दसः, यथा— "शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दो-ज्योतिषमिति" इति वचनात् । तदध्ययनं निगमोपदिष्टत्वाच्छ्रेयस्करम् । "अथ त्रिष्टुभा यजति, बृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौति" इत्यादिशास्त्रश्रवणादर्थान्वयायातं त्रिष्टुबादिज्ञानम् । किञ्चापरिज्ञानाच्छन्दसः प्रत्युत प्रत्यवायो निशम्यते यथा—"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति" (छन्दोगब्राह्मणम् ३।७।५) । तस्माच्छन्दःपरिज्ञानं विधेयम् । तदर्थमिदं शास्त्रमुपक्रम्यते । तत्र लघुनोपायेन शास्त्रावगमसाधनाय संज्ञां निगदति तत्रभवान् सूत्रकारः पिङ्गलाचार्यः—

धी श्री स्त्री म् ॥१॥

धी श्री स्त्री इत्यनेन गुरुत्रयं नामरूपेणोपपादयति मकारस्याभिधानत्वेन । ततश्चायमर्थः—सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसंज्ञा निगद्यते । धी-आदीनां ग्रहणप्रयोजनं परस्तादभिधास्यामः ।

मप्रदेशाः—"विद्युन्माला मौ गौ" (पि० ६।६)। "मत्ता म्भौ सगौ" (पि० ६।१३) इत्येवमादयः ॥१॥

वरा सा य् ॥२॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसंज्ञाभिधीयते। यप्रदेशाः—"भुजङ्गप्रयातं यः" (पि० ६।२७) इत्येवमादयः ॥२॥

का गुहा र् ॥३॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसंज्ञाभिधीयते। रप्रदेशाः—"स्रग्विणी रः" (पि० ६।२८) इत्येवमादयः ॥३॥

वसुधा स् ॥४॥

वसुधा इत्यनेनान्त्यगुरोस्त्रिकस्य ससंज्ञोदीर्यते। सप्रदेशाः—"तोटकं सः" (पि० ६।२१) इत्येवमादयः ॥४॥

सा ते क्व त् ॥५॥

सा ते क्व इत्यनेनान्त्यलघोस्त्रिकस्य तसंज्ञा परिभाष्यते। तप्रदेशाः—"तनुमध्या त्यौ" (पि० ६।२) इत्येवमादयः ॥५॥

कदा स ज् ॥६॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोरक्षरत्रयस्य जसंज्ञा समुदीर्यते। जप्रदेशाः—"कुमारललिता ज्सौ ग्" (पि०६।३) इत्येवमादयः ॥६॥

कि वद भ् ॥७॥

कि वद इत्यनेनादिगुरोर्वर्णत्रयस्य भसंज्ञा निगद्यते। भप्रदेशाः—"चित्रपदा भौ गौ" (पि० ६।५) इत्येवमादयः ॥७॥

न ह्स न् ॥८॥

न ह् स इत्यनेन निखिललघोर्वर्णत्रयस्य नसंज्ञोपादीयते। नप्रदेशाः—"दण्डको नो रः" (पि० ७। ३३) इत्येवमादयः ॥८॥

गृ ल् ॥९॥

गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य ल इति संज्ञा विज्ञाप्यते। लशब्दश्च लघुवाचकः। तेन ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञकमित्यस्मिञ्छास्त्रे व्यवह्रियते। "ह्रस्वं लघु" इति पाणिनिमुनिनापि स्वशास्त्रे ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञकं परिभाष्यते। लप्रदेशाः—"लः समुद्रा गणः" (पि० ४।१२) इत्येवमादयः ॥९॥

गन्ते ॥ १० ॥

गृग्रहणमनुवर्त्तते। गृशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पादान्ते विद्यमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते। ग इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम्। "संयोगे गुरु" इति पाणिनिमुनिनापि स्वशास्त्रे परिभाषितम्। गप्रदेशाः—"गावन्त आपीडः" (पि० ५।२१) इत्येवमादयः ॥१०॥

ध्रादिपरः ॥११॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम्। ध्र आदिर्येषां ते ध्रादयः (बहुव्रीहिसमासः)। ध्रादिपदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वा-मूलीयोपध्मानीयानामप्युपादानम्। ध्रादयः परे यस्मात् स ध्रादि-परः (पञ्चमीबहुव्रीहिः)। ततश्चायं सूत्रार्थः सम्पद्यते—व्यञ्जन-संयोगात्पूर्वस्य ह्रस्ववर्णस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानी-येभ्यश्च पूर्वस्य वर्णस्य गुरुसंज्ञोपदिश्यते। यथा—वर्ण इति पदे वकारस्य ह्रस्वस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते। "संयोगे गुरु' 'संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति, इति पाणिन्युपदेशात् संयुक्ताक्षर-

पूर्वस्य ह्रस्वस्य वर्णस्य गुरुसंज्ञा ॥११॥

द्वे ॥१२॥

गकारस्यानुवृत्तिरिष्यते। द्वे इतिपदेन द्वे मात्रे उपलक्ष्येते। ततश्चायं सूत्रार्थः-द्विमात्रिकदीर्घवर्णस्य गसंज्ञा प्रतिपाद्यते ॥१२॥

लौ सः ॥१३॥

स इत्यनेन गकारः परामृश्यते। स गकारो गणनाकाले द्विमात्रो (द्वौ लघू कृत्वा) परिगणनीयः। यथा—

"सा पतिनृपतेरार्या, कुक्षिहृदि संबभूव विरतिमयी।
सर्वस्वविसर्जनतो यास्यविकासं तदा चक्रमे॥"

(दयानन्ददिग्विजये १२।१३८)

अत्र गणनाकाले आर्याच्छन्दसः प्रथमार्द्धे त्रिंशन्मात्रा भवन्ति द्वितीयार्द्धे च सप्तविंशतिमात्रा भवन्ति ॥१३॥

ग्लौ ॥१४॥

अधिक्रियतेऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। अभिविधावत्राङ्, न मर्यादायाम्। गश्च लश्च तौ ग्लौ गुरुलघु इति भावः। कुत्रचिद् भेदान्तरं न निशम्यते तत्र "ग्लौ" इत्युपस्थितं द्रष्टव्यम्। अष्ट-संख्यापरिगणनायां 'गायत्र्या वसवः' (पि० ३।३) इति सूत्रं यथानुवर्त्यते तथायं वेदितव्यः ॥१४॥

अष्टौ वसव इति ॥१५॥

इह शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसंख्योपदिष्टा गुरुलघुस्वरूपा वर्णा उपादीयन्ते। लौकिकच्छन्दसां प्रसिद्धये सूत्रमिदमुपलक्ष्यते। तेन चतुर्णां समुद्राः पञ्चानामिन्द्रियाणि भूतानि च, षण्णामृतवः शास्त्राणि च, इत्यादयो नामविशेषा लौकिकवृत्तेभ्यो विज्ञेयाः।

इतिकारोऽध्यायपरिसमाप्तये वेदितव्यः । अन्येषामपि वैदिकशास्त्राणां शैलीयं लक्ष्यते शास्त्रावसानप्रसङ्ग एवंविधानि पदानि विन्यस्यन्ते यथा—"अ अ इति" (पा० ८।४।६७) । "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" (योग० ४।३४) ॥१५॥

इह धी-आदीनामुपादानप्रयोजनं निगद्यते— अध्ययनाद् धीर्भवति । यस्य धीस्तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्वकत्वाद् विभूतेः । यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । 'वरासाय्' इत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं प्रदर्शयति । तत्राह शिष्यः—'का गुहा' ? गुहाशब्दः स्थानवाचकः । का गुहा यत्रासौ तिष्ठति ? उपाध्यायो ब्रूते—'वसुधा' इति । पृथिव्यां लभ्यते धीर्नात्र विवादो विधेयः । पुनरपि पृच्छति शिष्यः—'सा ते क्व' ? सा धीस्त्वयोपदिष्टा वसुधायां क्व स्थितेन लभ्यते ? गुरुराह—गृहे । गुरुगृहे स्थितेनेति भावः । पुनरप्यनुयुङ्क्ते विनेयः—'कदा स' ? स गृहस्थः पुरुषः कदा कस्मिन् काले तां धियं लभते । गुरुः प्रतिवदति—"धारिपरः" । धारणार्थविगमपरायणोऽसौ यदा भवेत् तदा धियं प्राप्नोति । पुनरपि प्रश्नः—"किं वद" किं कुर्वन्नसौ तां धियं विन्दतीति वद । तत्रोत्तरम्— 'न हसन्' । हासादिचापल्यमनुपाददानोऽमूं धियमश्नुत इत्याशयः ॥१५॥

इति श्रीमुनिमेधाव्रताचार्यविरचितायां व्रतिमङ्गलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

❋ अथ द्वितीयोऽध्यायः ❋

छन्दः ॥१॥

शास्त्रावसानपर्यन्तोऽधिकारोऽयम् । इतोऽग्रे यदुदाहरिष्याम-स्तच्छन्दस्तत्रोपस्थितं विशेयम् । छन्दःपदेनाक्षरगणनाञ्चितच्छन्दोऽभीदीयते ॥१॥

गायत्री ॥२॥

द्वादशसूत्रावसानपर्यन्तमधिकारोऽयम् । "तान्युष्णिगनुष्टुब्-बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः" (पि० ३।१४) इति सूत्रात्पूर्वं यदभिधीयते छन्दस्तद् गायत्रीनामकं ज्ञातव्यम् ॥२॥

दैव्येकम् ॥३॥

एकाक्षरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते । तथार्थं प्रदर्शनोपायः चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा तत्र प्रथमपंक्त्या-वार्षी नाम विन्यस्य द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादिसप्त-च्छन्दसां नामानि लिखेत् । ततो द्वितीयायां पंक्तौ प्रथमकोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत् संज्ञाज्ञापनार्थम् । द्वितीये एकसंख्याङ्कं (१) लिखेत् । "चतुःषष्टिपदे लिखेत्" अग्निपुराणे (३२८।५) इत्युक्तेः ॥३॥

आसुरी पञ्चदश ॥४॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा भवति । तानि चाक्षराणि "गलौ" (पि० १।१४) इत्यधिकाराद् गुरूणि लघूनि वा यथासम्भवं विलोकनीयानि । अत्र तृतीयायां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदशसंख्याङ्कं (१५) लिखेत् ॥४॥

प्राजापत्याष्टौ ॥५॥

प्राजापत्या गायत्र्यष्टाक्षरा भवति। यत्र क्वचिद् वेदेऽष्टाक्षरं छन्दस्तत् प्राजापत्या गायत्रीति विज्ञेयम्। चतुर्थ्यामत्र पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्टसंख्याङ्कं (८) लिखेत् ॥५॥

यजुषां षट् ॥६॥

यजुषां गायत्री षडक्षरा भवति। यत्र क्वचिद् वेदे षडक्षरं छन्दस्तद् याजुषी गायत्रीति सञ्ज्ञायते। अत्र पञ्चम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं विन्यस्य द्वितीये षट्संख्याङ्कं (६) लिखेत् ॥६॥

साम्नां द्विः ॥७॥

षडित्यनुवर्तते। द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिवर्णनात् करोतिरध्याह्रियते। द्वादशाक्षरेत्यभ्यावृत्त्या क्रियते। तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्संख्या साम्नां गायत्री भवति। यत्र क्वचिद् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दस्तत् साम्नां गायत्रीत्यभिधीयते। अत्र षष्ठ्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशसंख्याङ्कं (१२) लिखेत्। "साम्नां स्याद् द्वादशाक्षरा" (अग्निपुराणे ३१६।२) इति वचनात् ॥७॥

ऋचां त्रिः ॥८॥

षडित्यनुवर्तते। अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन त्रिगुणा षट्संख्या ऋचां गायत्री जायते। यत्र क्वचिद् वेदेऽष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री ज्ञेया। अत्र सप्तमपङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठ ऋक्शब्दं निवेश्य द्वितीयेऽष्टादशसंख्याङ्कं (१८) लिखेत्। "ऋचामष्टादशवर्णा स्यात्" (अग्निपुराणे ३१६।२) इति वचनात् ॥ ८ ॥

द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत ॥९॥

गायत्रीति पदमनुवर्त्यम् । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ संख्याङ्कौ गृहीत्वा वर्धिता पूर्वात् पूर्वात् समेधेत यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण समेधितान्यक्षराण्यङ्केन विन्यसेत् ॥ ९ ॥

त्रींस्त्रीनृचाम ॥ १० ॥

गायत्रीति पदमनुवर्तनीयम् । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् संख्याङ्कानुपादाय पूर्ववदेधेत । अस्यामप्यृचां पंक्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याङ्कक्रमेण वृद्धमङ्कं निवेशयेत् ॥१०॥

चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः ॥११॥

प्राजापत्यायाः पङ्क्तौ गायत्री चतुरश्चतुरः संख्याङ्कानुपादाय वर्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु पूर्ववदेव विन्यासः ॥ ११ ॥

एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

अनुक्तः शेषः परिभाष्यते । यत्र गायत्र्यां संख्योपचयो नोक्तः सैकैकं संख्याङ्कं गृहीत्वोपचिता स्यात् । दैवी याजुषी

च शेषशब्देन निगद्यते। प्राजुषीं विशेषप्रतिपादनाद् 'जह्यादासुरी' (पि० २।१३) इति प्रामाण्याच्च शेषशब्देनोदीर्यते। तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमक्षरं समादायोपनीयेत, तथैव याजुषी वर्धनीया ॥ १२ ॥

जह्यादासुरी ॥१३॥

एकैकमिति पदमनुवर्तनीयम्। आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं त्यजेत्। उत्तरेषु कोष्ठेषु संख्यायां ह्रासो विधीयते। तेऽङ्काः क्रमेण लेखनीयाः ॥ १३ ॥

तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यः ॥१४॥

तानीति छन्दांसि गायत्र्याः पुरस्ताद् उष्णिग्-अनुष्टुब्बृहती-पंक्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यभिधानानि क्रमेण भवन्ति ॥१४॥

तिस्रस्तिस्रः सनाम्न्य एकैका ब्राह्म्यः ॥१५॥

याजुषीं पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषी साम्नी आर्ची चेति गायत्र्यो मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री सम्पद्यते। सनाम्न्य इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः। तिस्रस्तिस्र इति वीप्सया परेषा-मुष्णिगादीनामिह ग्रहणम्। तथैकैकेति वीप्सया ता एव ब्राह्म्यो जायन्त इति विधीयते। ब्राह्म्य इति गायत्र्यादीनां जगती-पर्यन्तानां विशेषणमेव। याजुषी साम्नी आर्ची चोष्णिङ् मिलिता

एकीकृता द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्म्युष्णिग् भवति । एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्योऽष्टाचत्वारिंशदक्षरैका ब्राह्म्यनुष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्यः संगताः सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरैका ब्राह्मी-बृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः सगता षष्ट्यक्षरैका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः संगताः षट्षष्ट्यक्षरैका ब्राह्मी त्रिष्टुब् जायते । ता एव तिस्रो जगत्यः संगता द्वासप्तत्यक्षरैका ब्राह्मी जगती भवति । अथाष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं विन्यस्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्र्यादीनां षट्त्रिंशद् (३६) सायङ्कान् विन्यसेत् ॥१५॥

आर्ष्यजुषामार्ष्यं इति ॥१६॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्तते । यजुषां पंक्तेः प्राक् प्राजापत्या आसुरी दैवीति यास्तिस्रो गायत्र्यस्ताः सगताः सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरैकाऽऽर्षी गायत्री भवति । ता एव तिस्र उष्णिहः सगता अष्टाविंशत्यक्षरैकाऽऽर्षी उष्णिक् सम्पद्यते । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः संगता द्वात्रिंशदक्षरैकाऽऽर्षी अनुष्टुब् जायते । ता एव तिस्रो बृहत्यः संगता षट्त्रिंशदक्षरैकाऽऽर्षी बृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः संगताश्चत्वारिंशदक्षरैकाऽऽर्षी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः संगताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरैकाऽऽर्षी त्रिष्टुब् निष्पद्यते । ता एव तिस्रो जगत्यः सम्भूता अष्टाचत्वारिंशदक्षरैकाऽऽर्षी जगती भवति । अत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठ आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु क्रमेण चतुर्विंशति (२४) सायङ्कान् विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्ते द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि लिखेत् । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपायः ॥१६॥

छन्दः		गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	बृहती	पंक्ति	त्रिष्टुप्	जगती	अङ्कवृद्धिक्षयौ
आर्षी	—	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८	४ वृद्धिः
दैवी	२	१	२	३	४	५	६	७	१ वृद्धिः
आसुरी	२	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	१ क्षयः
प्राजा-पत्या	१		१२	१६	२०	२४	२८	३२	४ वृद्धिः
याजुषी	१	६	७	८	९	१०	११	१२	१ वृद्धिः
साम्नी	२	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४	२ वृद्धिः
आर्ची	३	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६	३ वृद्धिः
ब्राह्मी	—	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२	६ वृद्धिः

उदाहरणानि—

आर्षी गायत्री— अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥ (ऋक् १।१।१।१)

दैवी गायत्री— ओम् ।

आसुरी— आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥

दैव्युष्णिक्— भुवः ॥

दैवी बृहती— भूर्भुवः स्वः ॥

प्राजापत्या गायत्री—अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः ॥ (यजु० ३।९)

साम्नी त्रिष्टुप्— महिराधो विश्वजन्यं दधानान् भरद्वाजान्-
त्सार्ञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ (ऋ० म० ४
अनु० ७ व० २४ मं० २५)
पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि ॥
(ऋक् ६।४५।२९)

आर्ची गायत्री— अग्ना३इ पत्नीवन्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोम
पिब स्वाहा ॥ (यजु० ८।१०)

आर्ची त्रिष्टुप्— अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतं
जनयत प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥
(साम० उ० प्र० ६ अ० १ मं० १०)

ब्राह्मी त्रिष्टुप्— परं मृत्युरमृतं न आगाद् वैवस्वतो नोऽभयं
कृणोतु ।
परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देव-
यानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः
प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ (ऋ० १०।१८।१)

याजुषी— वर्षवृद्धमसि (यजु० तै० १।१।२)

साम्नी— इमं वृषणं कृणुतैकमिन्माम् ॥
(सा० पू० ६।३।१०।६)

आर्ची— प्रेष्ठमु प्रियाणां स्तुह्यासावतिथिम् । अग्नि
रथानां यमम् ॥ (ऋ० ८। १०३। १०)

ब्राह्मी— ब्रह्मणस्त्वा परस्पायाः । क्षत्रस्य तनुवः पाहि ।
विशस्त्वा धर्मणा । वयमनुक्रामाम सुविताय
नव्यसे ॥ (य० तै० आ० ४। ११। ७)

इति श्रीमन्मुनिमेधाव्रताचार्यरचितायां प्रतिमङ्गलायां
छन्दःसूत्रवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

* अथ तृतीयोऽध्यायः *

पादः ॥१॥

अध्यायावसानान्तोऽयमधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत् पाद इत्यधिकृतं वेदितव्यम्। प्रतिपादयिष्यति च "गायत्र्या वसवः" (पि० ३।३) इति ॥१॥

इयादिपूरणः ॥२॥

पाद इत्यनुवर्तनीयम्। इयादिपूरणो यस्य स इयादिपूरणः। सूत्र आदिकरणेन उवादयोऽपि गृह्यन्ते (उवादय इत्यादिशब्देन यण्सम्प्रसारणसवर्णदीर्घगुणवृद्धिव्यूहादयो गृह्यन्ते) तत्रायमर्थः— यत्र गायत्र्यादिच्छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते तत्रेयादिभिः पूरणीया। यथा –'तत्सवितुर्वरेणियम्' (ऋ० ३।४।१०।५), दिवं गच्छ सुवः पत' (यजु० १२।४) इत्यादयः ॥२॥

गायत्र्या वसवः ॥३॥

पाद इत्यनुसरति। परिभाषेयम्। गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति। यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः ॥३॥

जगत्या आदित्याः ॥४॥

पाद इत्यनुयाति। जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो विद्यते। यत्र क्वचिज्जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरोऽवगम्येत ॥४॥

विराजो दिशः ॥ ५ ॥

पाद इत्यनुकर्षणीयम्। यत्र क्वचिद् वैराजः पाद इति निगद्यते तत्र दशाक्षरो विज्ञेयः ॥ ५ ॥

त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युच्यमाने सर्वत्रैकादशाक्षर उपादीयते । अस्मिन्नेवाध्याये परिभाषा इमाश्चतस्रः सन्ति ॥ ६ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तदुक्तपादं छन्दः । यस्य छन्दसो यादृशः पादो वर्णितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचिदेकपात्, क्वचिद्द्विपात्, क्वचित् त्रिपात्, क्वचिच्चतुष्पाद् भवति । गायत्री च त्रिपदैव । छन्दोमात्रविषयकमिदम् । लौकिके तु "पादश्चतुर्भागः" (पि० ४ । १०) इति विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव भवेत् ॥ ७ ॥

अथ गायत्र्यधिकारः—

आद्यं चतुष्पादृतुभिः ॥ ८ ॥

सूत्र आद्यमिति पदेन गायत्री-अभिधीयते । ऋतुशब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादैश्चतुष्पादं गायत्रं छन्दो जायते । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि निष्पद्यन्ते । यथा—

दोषो गाय बृहद्गाय द्युमद्धेहि ।
आथर्वण स्तुहि देवं सवितारम् ॥ (अथर्व० ६।१।१) ॥८॥

क्वचित्त्रिपादृषिभिः ॥ ९ ॥

क्वचिद् वेदे सप्ताक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गायत्र्येव भवति । एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । यथा—

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् ।
भूयाम वाजदाव्नाम् ॥ (ऋ० १।१७।४) ॥ ९ ॥

सा पादनिचृत् ॥१०॥

सा इतिपदेन गायत्र्याम्नायते। सैव गायत्री पादनिचृदिति संज्ञां लभते। अथोक्तुरदृष्टाभ्युदयरूपफलज्ञापनार्थमियं संज्ञा। वेदस्यानादित्वान्महत्त्वेऽपि च न विरोधयते ॥ १० ॥

षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टाक्षतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

त्रिपादित्यनुवर्तते। प्रथमः पादः षडक्षरः, द्वितीयोऽष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सातिपादनिचृदित्यभिधीयते। यथा—

श्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम्।
अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ (ऋ० ८। ८४। १) ॥ ११ ॥

द्वौ नवकौ षट्कश्च नागी ॥ १२ ॥

त्रिपादित्यनुवर्तनीयम्। द्वौ नवाक्षरौ पादौ, षडक्षरस्तृतीय एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति। यथा—

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः-क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम्।
ऋध्यामा त ओहैः ॥ (ऋक् ४। १०।१) ॥ १२ ॥

विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

नागी इत्यनुवर्तते। पूर्वोदितैव नागीगायत्री विपरीता यदा भवति तदा वाराही नाम बिभर्ति। प्रथमः षडक्षरः पादो द्वितीयतृतीयौ च नवाक्षरौ पादौ। यथा—

अग्ने मृड महाँ (१) असि य ईमा देवयुं जनम् (२)।
इयेथ बर्हिरासदम् (३) (ऋ० ४।६।१)
वीतं स्रुके स्रुके (१) युवमस्मासु नियच्छतम् (२)।
प्र प्र यज्ञपतिं तिर (३) ॥ (तै० ब्रा० प्र० ३।११।२०)

प्रथममन्त्रे 'इया इथ' इति सन्धिच्छेदान्नवाक्षरत्वम्। द्वितीये च 'पर' इति व्यूहान्नवाक्षरत्वम् 'इयादिपूरणः' (पिं० ३।२) इति सूत्रप्रामाण्यात् ॥१३॥

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना ॥१४॥

षडक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयोऽष्टाक्षर इत्थं त्रिभिः पादैः समेधमाना वर्धमाना नाम्नी गायत्री भवति। यथा—

त्वमग्ने यज्ञानां (१) होता विश्वेषां हितः (२)।
देवेभिर्मानुषे जने (३)॥ (साम० पू० १।२) ॥१४॥

विपरीता प्रतिष्ठा ॥१५॥

वर्धमाना इत्यनुवर्तते। सैव वर्धमाना नाम्नी गायत्री विपर्यस्ता प्रतिष्ठा नामिका गायत्री जायते। अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः षडक्षरस्तृतीयः। यथा—

आपः पृणीत भेषजं (१) वरूथं तन्वे३ मम (२)।
ज्योक् च सूर्यं दृशे (३)॥ (ऋ० १।२३।२१) ॥१५॥

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥१६॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्थसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह। तथा च गदितम् 'विराजो दिशः' (पिं० ३।५) इति। यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादौ भवेत् ततस्ताभ्यां द्विपाद्विराट् नाम्नी गायत्री भवति। यथा—

नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो— (१)
राजा देवः समुद्रियः(२)॥ (ऋ० ९।१०७।१६) ॥१६॥

त्रिपास्त्रैष्टुभैः ॥१७॥

तृतीयमिति पदमनुवर्तनीयम् । एकादशाक्षरैः त्रिपाद्विराड् नाम्नी गायत्री भवति । त्रिष्टुप्-शब्देनैकादशाक्षराणां ग्रहण-मिष्यते । 'त्रिष्टुभो रुद्राः' (पि० ३।६) इति प्रामाण्यात् । उदाहरणं यथा—

जुहोयन्मित्रधितये युवाकु (१) राये च नो मिमीतं वाजवत्यै । (२) इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै (३)॥ (ऋ० १।१२०।९) ॥१७॥

इति गायत्र्यधिकारः ॥

अथोष्णिगधिकारः—

उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च ॥१८॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ जागतश्च द्वादशाक्षर एवं त्रिभिः पादैः 'उष्णिक्' नाम छन्दो भवति । अत्र च पादक्रमो न विवक्षितः पादगणनामात्रं विधीयते ॥१८॥

ककुम्मध्ये चेदन्त्यः ॥१९॥

उष्णिग् इत्यनुवर्तते । गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतश्चेदन्त्यो भवति तदेयम् उष्णिक् ककुप्संज्ञां प्राप्नोति । यथा—

युष्माकं स्मा रथाँ अनु (१) मुदे दधे मरुतो जीरदानवः (२) ।
वृष्टी द्यावो यतीरिव (३) ॥ (ऋ० ५।५३।५) ॥१९॥

पुर उष्णिक् पुरः ॥२०॥

स एव पादो जागतश्चेत् प्रथम आयाति गायत्रौ च परतस्तदा

'पुर उष्णिक्' इत्यभिधानं भवति । यथा—

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषज (१) मपामुत प्रशस्तये (२) ।
देवा भवत वाजिनः (३) ॥ (ऋ० १।२३।१९) ॥२०॥

परोष्णिक् परः ॥२१॥

इत्थं जागतः पादः परतश्चेद् भवति पूर्वौ च गायत्रौ तदा परोष्णिक्-नामकच्छन्दो निष्पद्यते । "उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च" (पि०३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत् । विशेषसंज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे (पि० ३।२०) उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् । उदाहरणं यथा—

अग्ने वाजस्य गोमत (१) ईशानः सहसो यहो (२) ।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः (३) ॥ (ऋ० १।७९।४)॥२१॥

चतुष्पादृषिभिः ॥२२॥

ऋषिभिरिति पदेन सप्तसंख्याया ग्रहणमिष्यते "ऋषयः (३।६।६०) स्वराः (७।६।६०) इति सप्त" इति वचनात् । सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैः 'उष्णिग्' एव सम्पद्यते । यथा—

नदं व ओदतीनां (१) नदं योयुवतीनाम् । (२)
पतिं वो अघ्न्यानां (३) धेनूनामिषुध्यसि ॥(४)
(ऋ० ८।६९।२) ॥२२॥

अत्र मन्त्रे 'अघ्न्यानाम्' इत्यत्र 'अघ्नियानाम्' इतीयादिशब्देन पूर्तिः क्रियते ।

चतुरुत्तरवृद्ध्यारम्भादूर्ध्वं स्निह्यतीत्युष्णिक् । "उष्णिग्

उत्स्नाता भवति। स्निह्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः। उष्णीषिणो-बेत्यौपमिकम्" इति यास्कः (नि० ७।१२)। अयमेवोष्णिक्शब्द आकारान्तोऽपि दृश्यते, यथा—"उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्" (यजु० (२१।१३) "बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा" (यजु० २३।३३) "शृणातु ग्रीवाः प्रशृणातूष्णिहा वृत्रस्येव शचीपतिः" (अथर्व० ६।१३४।१) ॥२२॥

इत्युष्णिगधिकारः।

अथानुष्टुबधिकारः—

अनुष्टुब्गायत्रैः ॥२३॥

चतुष्पादिति पदमनुसरति। "गायत्र्या वसवः" (पि० ३।३) इति वचनाद् गायत्रीपदेनाष्टाक्षरोपादानम्। गायत्रैरष्टाक्षरैः पादै-श्चतुष्पाच्छन्दोऽनुष्टुप्-संज्ञकं जायते। यथा—

सहस्रशीर्षा पुरुषः (१) सहस्राक्षः सहस्रपात् (२)।
स भूमि सर्वत स्पृत्वा (३) अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् (४)॥
(यजु० ३१।१)

ऋग्वेदे [१०।९०।१] 'सर्वत स्पृत्वा' इत्यस्य स्थाने 'विश्वतो वृत्वा' इति मन्त्रांशो विलसति ॥२३॥

त्रिपात्क्वचिज्जागताभ्यां च ॥२४॥

अनुष्टुबिति पदमनुकर्षणीयम्, चकाराद् गायत्रग्रहणं च। गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुब् भवति ॥२४॥

मध्येऽन्ते च ॥२५॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः पादो भवति तदाप्यनुष्टुबेव भवेत् । यथा मध्यपक्ष उदाहरणम्—

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये (१) परि वृत्राणि सक्षणिः (२) ।
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे (३)॥ (ऋ० ९ । ११० । १) ॥

अत्र ‘प्रधन्व’ इति ‘तरध्या’ इति पदयोः उच्चियाशब्देन [प्रधनुव, प्रचिया] पादपूर्त्तिः कर्त्तव्या । अन्तपक्ष उदाहरणम्—

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो (१) मा कुत्रा नो गृहेभ्यो
धेनवो गुः (२) । स्तनाभुजो अशिश्वीः (३) ॥ (ऋ० १।१२०।८) ॥

‘अभ्य’ इत्यत्र ‘अभिय’, ‘अशिश्वीः’ इत्यत्र च ‘अशिशुवीः’ इति पादपूर्त्तिर्विधेया ।

“अनुष्टुबनुष्टोभनात् । गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम्” इति यास्कः (नि० ७।१२।६)॥२५॥

इत्यनुष्टुबधिकारः ॥

अथ बृहत्यधिकारः—

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥२६॥

एको जागतः पादस्त्रयश्च गायत्राः पादास्तदा बृहतीनाम छन्दो भवति । यथा—

मत्स्वा सुशिप्र हरिवस्तदीमहे (१) त्वे आ भूषन्ति वेधसः (२) ।
तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या (३) सुतेष्विन्द्र गिर्वणः (४) ॥
(ऋ० ८।९९।२) ॥२६॥

पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥२७॥

'बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः' इति सर्वं सूत्रमनुवर्तते। पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये च गायत्रा भवन्ति तदासौ बृहती पथ्या-नामकं छन्दो भवति। यथा—

मा चिदन्यद्वि शंसत (१) सखायो मा रिषण्यत (२)।
इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते (३) मुहुरुक्था च शंसत (४)॥
(ऋ० ८।१।१) ॥२७॥

न्यंकुसारिणी द्वितीयः ॥२८॥

'बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः' इति सूत्रं 'पूर्वश्चे'दिति पदञ्चानुवर्तते। पूर्वश्चेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति शेषाश्च गायत्रा भवन्ति तदा न्यंकुसारिणी नाम्नी बृहती सञ्जायते यथा—

मत्स्यपायि ते महः (१) पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः (२)।
वृषा ते वृष्ण इन्दु (३) र्वाजी सहस्रसातमः॥
(ऋ० १।१७५।१)

'मत्स्य' इत्यत्र मत्सिय 'वृष्ण' इत्यत्र वृषण इति पूरणाष्टाक्षराणि जायन्ते ॥२८॥

स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ॥२९॥

'न्यंकुसारिणी' इति पदमनुवर्तनीयम्। इयमेव न्यंकुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम छन्दो भवति। अत्र सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थं वेदितव्यम् ॥२९॥

उरोबृहती यास्कस्य ॥३०॥

न्यंकुसारिणी इति पदमनुवर्तनीयम्। इयमेव न्यंकुसारिणी यास्काचार्यस्य मतेन "उरोबृहती-संज्ञां प्रतिपद्यते ॥३०॥

उपरिष्टाद् बृहत्यन्ते ॥३१॥

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः (पि० ३।२६) इति सूत्राज्जागत इति पदमनुकर्षणीयम्। यदा जागतः पादोऽन्ते भवति तदा उपरिष्टाद्बृहती-संज्ञां प्राप्नोति। यथा—

न तमंहो न दुरितं (१) देवासो अष्ट मर्त्यम् (२)।
सजोषसो यमर्यमा (३) मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः (४)॥
(ऋ० १०।१२६।१)

मर्त्यम् इत्यत्र मर्तियम् इति पादपूरणेनाष्टाक्षराणि सम्पद्यन्ते ॥३१॥

पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥३२॥

स एव जागतः पादः पूर्वश्चेद्भवति शेषाश्च गायत्रा भवन्ति पादास्तदा पुरस्ताद्बृहती नाम प्रपद्यते। यथा—

महो यस्पतिः शवसो असाम्या (१) महो नृम्णस्य तूतुजिः (२)।
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः (३)पिता पुत्रमिव प्रियम् (४)॥
(ऋ० १०।२२।३)

'बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः' (पि० ३।२६) इति

सूत्रेणैव विदितार्थमेतत् । तत् क्रियते विशेषसंज्ञाप्रदर्शनार्थम् ॥३२॥

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥३३॥

क्वचिद् वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा आलोक्यन्ते सापि बृहत्येव ज्ञेया । उदाहरणं यथा—

युवं ह्यास्त महो रन्युवं (१)- वा यन्निरततंसतम् (२) ।
ता नो वसू सुगोपा स्यातं (३) पातं नो वृकादघायो (४) ॥
(ऋ० १।१२०।७)

प्रथमतृतीयपादयो'र्ह्यास्तम्' इत्यत्र 'हियास्तम्' 'स्यातम्' इत्यत्र 'सियातम्' इति व्यूहादक्षरपूर्तिः करणीया ॥३३॥

वैराजौ गायत्रौ च ॥३४॥

"विराजो दिशः" (पि० ३।५) इति सूत्राद् 'दिशः' इति शब्देन दशाक्षराणि प्रत्येतव्यानि । यत्र वैराजौ पादौ पूर्वौ दशाक्षरौ भवतस्ततो गायत्रौ च भवतः सापि बृहती समुदीर्यते । यथा—

प्रग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं (१) राधो अमर्त्य ।
आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥
(ऋ० १।४४।१)

यत्र द्वितीयपादे 'अमर्त्य' यस्य स्थाने 'अमर्तिय' इति तृतीयपादे च 'त्व' इत्यत्र 'तुव' इति च पादपूर्त्यां अष्टाक्षराणि दशाक्षराणि च यथासंख्यं पूरणीयानि ॥३४॥

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती ॥३५॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महाबृहतीति संज्ञायते। यथा—
अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ (१) ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः (२)।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् (३) ॥ (ऋ० ६।११०।४)

अत्र प्रथमे पादे 'मर्त्येष्वाँ' इत्यत्र 'मर्तियेषुवाँ' इति व्यूहेन पूर्णानि द्वादशाक्षराणि सम्पादनीयानि ॥ "जगत्या आदित्याः" (पि० ३।४) इति सूत्रेण द्वादशाक्षराणि जागतपदेनादीयन्ते ॥३५॥

सतोबृहती ताण्डिनः ॥३६॥

महाबृहती इत्यनुकृष्यते। इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन 'सतोबृहती' इत्यभिधीयते।

"बृहती परिबर्हणादिति यास्कः" (नि० ७।१२।१०)॥३६॥

इति बृहत्यधिकारः ॥

—:०:—

अथ पंक्त्यधिकारः—

पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥३७॥

यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतस्ततो गायत्रौ च भवतस्तदा पंक्तिर्नाम छन्दः सम्पद्यते। यथा—
आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथे (१) भिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः (२)।
आ वर्षिष्ठया न इषा (३) वयो न पप्तता सुमायाः (४) ॥
(ऋ० १।८८।१)

'अश्वपर्णैः' इत्यत्र 'अशुवपर्णैः' इत्यनेन पादपूर्त्तिर्विधेया। चतुर्थपादे चैकाक्षराधिक्यात् प्रमाणान्तरं मृग्यम् ॥३७॥

पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥३८॥

यत्र पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः प्रथमतृतीयौ पादौ जागता-विल्यर्थः, द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ भवतस्तच्छन्दः सतःपङ्क्तिर्नाम विद्यते । यथा—

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत (१) उग्रादेवं हवामहे (२) ।
अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं (३) तुर्वीतिं दस्यवे सहः (४) ॥
(ऋ० १।३६।१८) ॥३८॥

विपरीतौ च ॥३९॥

यदा तावेव पादौ विपर्यस्यतस्तदापि सतःपङ्क्तिरेव जायते । अयं भावः—प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ द्वितीयचतुर्थौ च जागतौ स्तस्तदापि सतःपङ्क्तिरेवास्ते । यथा—

य ऋष्वः श्रावयत्सखा (१) विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः (२) ।
तं विश्वे मानुषा युगे (३) न्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रु चः (४) ॥
[ऋ० ८।४६।१२]

अत्र चतुर्थपादे 'स्रु चः' इत्यस्य स्थाने 'स्रुचः' इति पादपूर्त्तिः कर्त्तव्या ॥३९॥

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥४०॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतो गायत्रौ च परतः स्यातां तदा प्रस्तारपङ्क्तिरभिधीयते । यथा—

भद्रमिद्भद्रा कृणवत्सरस्वत्य (१) कवारी चेतति वाजिनीवती (२) ।
गृणाना जमदग्निवत् (३) स्तुवाना च वसिष्ठवत् (४) ॥
(ऋ० ७।९६।३)

अत्र प्रथमपादे 'सरस्वत्य' इत्यत्र 'सरस्वतिय' इति विधानेन द्वितीयपादे द्वादशाक्षराणि सम्पद्यन्ते। "पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ च" (पि० ३।३७) इत्यनेन विहितार्थमिदं संज्ञाविशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यते ॥४०॥

आस्तारपंक्तिः परतः ॥४१॥

यदा जागतौ पादौ परस्ताद् भवतो गायत्रौ च पूर्वतो धार्येते तदा 'आस्तारपंक्तिः' उदीर्यते। यथा—

भद्रं नो अपि वातय (१) मनो दक्षमुत क्रतुम् (२)।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे (३)
रणन्गावो न यवसे विवक्षसे (४) ॥ (ऋ० १०।२५।१) ॥४१॥

विष्टारपंक्तिरन्तः ॥४२॥

अन्तःपदेन मध्यमार्थो गृह्यते। यदा जागतौ पादौ मध्ये तिष्ठत आद्यन्तयोश्च गायत्रौ तदा विष्टारपंक्तिर्निगद्यते। यथा—

अग्ने तव श्रवो वयो (१) महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो (२)।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं (३) दधासि दाशुषे कवे (४)॥
(ऋ० १०।१४०।१)

अत्र तृतीयपादे 'उक्थ्यम्' इत्यस्य स्थाने 'उक्थियम्' इति पादपूर्तये योजनीयम् ॥४२॥

संस्तारपंक्तिर्बहिः ॥४३॥

यदा तावेव जागतौ पादौ बहिर्भवतो मध्ये च गायत्रौ तदा संस्तारपंक्तिर्व्यवह्रियते। यथा—

विलुभुतो न तन्तुमित्सुदानवः (१) प्रति दध्मो यजामसि (२) ।
उषा अप स्वसुस्तमः (३) सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता (४) ॥
(ऋ० १०।१७२।२) ॥४३॥

अक्षरपंक्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥४४॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः 'अक्षरपंक्तिः' नाम छन्दो ज्ञेयम् । ननु चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिश्छन्दस्तत्कथं 'पञ्चकाश्चत्वार' इति कथ्यते ? तत्र समाधानम्—"द्वावप्यल्पशः" (पि० ३।४५) इत्यस्मात् सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेनाल्पग्रहणमाकर्षणीयम् । तेन पंक्तेरल्पत्वं विशेषादुदितं भवति । यथा—

पश्वा न तायुं (१) गुहा चतन्तं (२)
नमो युजानं (३) नमो वहन्तम् (४) ।
(ऋ० १।६५।१) ॥४४॥

द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्तनीयम् । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशः पंक्तिर्नाम छन्दो भवति । अस्य छन्दसः क्वचिदेव वेदे व्यवहारो न सर्वत्र । यथा—

सदो विश्वायुः (१) शर्म सप्रथाः (२) । (तै० आ० ४।११)
निगमवचनमत्र मृग्यम् ॥४५॥

पदपंक्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इति पदं सम्बन्धनीयम् । यदा पञ्चाक्षराः पञ्चपादा भवन्ति तदा पदपंक्तिर्नाम छन्दो जायते । यथा—

घृतं न पूतं (१) तनूररेपाः (२) शुचि हिरण्यम् (३)।
तत्ते रुक्मो न (४) रोचत स्वधावः (५)॥
(ऋ० ४।१०।६)

पञ्चमे पाद एकाक्षराधिक्यम्। कात्यायनेन तु "पञ्चकाश्चत्वारः पादाः षट्कश्चैकः" (सर्वा० ४।२) इत्येव सूत्रितम्। प्रमाणमत्र मृग्यं निगमे ॥४६॥

चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

चकारः पञ्चका इति पदानुकर्षणार्थः। यदा प्रथमश्चतुराक्षरः पादो द्वितीयः षडक्षरस्ततस्त्रयः पञ्चाक्षरास्तदा पञ्चपदा पंक्तिरेव विज्ञेया। यथा—

अधा ह्यग्ने(१) क्रतोर्भद्रस्य(२) दक्षस्य साधोः(३)।
रथीर्ऋतस्य(४) बृहतो बभूथ (५)॥ (ऋ० ४।१०।२)

वस्तुतस्त्वत्र क्रमो न विवक्षितः। यथाकथञ्चित्पादत्रयं पञ्चाक्षरम्। एकश्चतुरक्षर एकश्च षडक्षरः पाद इत्यर्थः। अत एव 'द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपञ्चकाः" (ऋ० प्रा० शा० १६।१५) इति शौनकीयलक्षणम्। द्वौ पादौ, एकश्चतुष्कः, एकः षट्कः, त्रयश्च पञ्चाक्षरा भवन्तीति क्रमनैरपेक्ष्येणैव व्याचक्षाणुव्वटः ॥४७॥

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पंक्तिर्जायते। यथा—

यो अर्यो मर्तभोजनं (१) पराददाति दाशुषे (२)।
इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु (३) विभजा भूरि ते वसु (४)
भक्षीय तव राधसः (५)॥ (ऋ० १।८१।६) ॥४८॥

जगती षड्भिः ॥४९॥

गायत्रैरिति पदमनुवर्त्यम्। षड्भिर्गायत्रैः पादैर्जगती नाम पंक्तिश्छन्दो भवति। यथा—

महि वो महतामवो(१) वरुण मित्र दाशुषे(२)।
यमादित्या अभिद्रुहो(३) रक्षथा नेमघं नशद(४)
नेहसो व ऊतयः(५) सुऊतयो व ऊतयः(६)॥
(ऋ० ८।४७।१)

इति पङ्क्त्यधिकारः।

अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः—

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती ॥५०॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासन्नत्वाच्च तस्या एव सम्बन्धः। गायत्रैरिति पदमनुवर्तते। एकेन त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्च तुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात् त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती नाम्नी छन्दो भवति। त्रैष्टुभेन 'पञ्चभिर्गायत्रैः' (पि० ३।४८) इति व्याहृते चत्वार एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते। यथोपाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इति गदिते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते। उपाध्यायपञ्चमा इति पदे बहुव्रीहिसमासः—उपाध्यायः पञ्चमो येषु त उपाध्यायपञ्चमाः ॥५०॥

तथा जगती ॥५१॥

एकेन, ज्योतिष्मती, गायत्रैरिति पदान्यनुवर्तन्ते। एकेन जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पादैः पञ्चपाज्जगती ज्योतिष्मती संज्ञायते ॥५१॥

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥५२॥

गायत्रैः, त्रिष्टुबिति च पदे अनुवर्तेते। प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन शेषैश्च गायत्रैः पादैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति। यथा—

कृधी नो अह्रयो देव सवितः(१) स च स्तुषे मघोनाम्(२)।
सहो न इन्द्रो वह्निभि(३) र्न्येषां चर्षणीनां (४)
चक्रं रश्मिं न योयुवे(५)॥ (ऋ० १०।९३।९)

द्वितीयचतुर्थपादयोर्व्यूहेनाक्षरपूर्तिर्यथा—'स्तुषे' इत्यत्र सतुषे। 'न्येषां चर्षणीनाम्' इत्यत्र नियेषां चरषणीनामिति पादपूर्तिः।

पूर्वेणैव गतार्थत्वाद् विशेषसंज्ञाबोधनायेदम्। 'तथा जगती' इत्यनुवर्तनीयम्, तेनाद्येन जागतेन पादेन चतुर्भिश्च गायत्रैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति। यथा—

नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा (१) विवक्षणस्य पीतये(२)।
आ यातमश्विना गत (३) अवस्युर्वामहं हुवे (४)
धत्तं रत्नानि दाशुषे (५) (ऋ० ८।३५।२३) ॥५२॥

मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥५३॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्यज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति। मध्येज्योतिरिति पदेऽलुक्-समासः। उदाहरणं यथा—

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः(१) शुक्रेण देव शोचिषा। भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य(३) रेवन्नः शुक्र दीदिहि(४) द्युमत्पावक दीदिहि(५)॥
(ऋ० ६।४८।७)

तथा जगत्यनुवर्तनीयम् । एकेन गायत्रेण मध्यमेन तृतीयेन, उभयतश्च जागताभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन च मध्येज्योतिर्जगती भवति । तत्रोदाहरणम्—

श्रद्धा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथु-
रेवत्काण्वस्य बोधतं बृहस्पतिम् ।
विश्वान् देवाँ अहं हुव
इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥

(ऋक्० ८।१०।२) ॥५३॥

उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥५४॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभस्तदा उपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् भवति । यथा—

संवेशिनीं संयमिनीं (१) ग्रहनक्षत्रमालिनीम् (२) ।
प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं (३) भद्रे पारमशीमहि (४)
भद्रे पारमशीमह्यों नमः (५) ॥ (ऋ० परिशिष्टे ८।७।१४।४)

पञ्चमे पादे 'मह्यों नमः' इति स्थाने 'महि ओं नमः' इति व्यूहेनाक्षरपूर्तिर्विधेया ।

तथा जगत्यनुवर्तनीयम् । तेनान्त्येन जागतेन पादेन शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः पादैरुपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । यथा—

लोकं पृण छिद्रं पृण (१) अथो सीद शिवा त्वम् (२) ।
इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः (३) अस्मिन् योनावसीषदन् (४)
तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (५) ॥

(यजुर्वेदे तै० ब्रा० ३।११।६।३) ॥५४॥

इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ॥

अथ गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञाधिकारः—

एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदेकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च षडक्षरास्तदा शङ्कुमती नाम गायत्री सम्पद्यते । यथा—

तिस्रो देवीर्बर्हि (१) रेदं सदन्त्विडा (२)
सरस्वती भारती (३) मही गृणाना (४) ॥
(य० तैत्तिरीयसंहिता ४।१।८।६)

तृतीयपादे सप्ताक्षराणि सन्ति तत्र षडक्षरमयस्तृतीयः पादो वेदेऽनुसन्धेयः । छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्तये । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षितः शङ्कुमती वर्तते । इतरथा ह्यनन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात् ॥५५॥

षट्के ककुद्मती ॥५६॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादेऽन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु छन्दोमात्रं ककुद्मती नाम वर्तते । अत्र दकारो "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (पा० ८।४।४५) इति छन्दसि पाक्षिकः । भाषायां तु यवादिगणे निपातनात् ककुद्मती, ककुन्मतीति ॥५६॥

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥५७॥

यदाद्यन्तौ पादौ बह्वक्षरौ मध्यमोऽल्पतराक्षरस्तदाणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम जायते । अयं भावः—आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरौ मध्यमस्त्र्यक्षरः, एवं त्रिपाद्गायत्री पिपीलिकमध्या नाम्नी विद्यते । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या निष्पद्यते । यत्किञ्चित्त्रिपाच्छन्दो लघुमध्यमपादं तत्सर्वं

पिपीलिकमध्यमुच्यते। "पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम्" (नि० ७।१३।३) इति यास्काचार्यः। उदाहरणं यथा—

नृभिर्येमानो हर्यतो (१) विचक्षणो (२)
राजा देवः समुद्रियः (३)॥
(ऋ० ९।१०७।१६) ॥५७॥

विपरीता यवमध्या ॥५८॥

आद्यन्तौ पादौ लघ्वक्षरौ मध्यमश्च बह्वक्षरः सा गायत्री यवमध्या नाम निगद्यते। एवमुष्णिगादिष्वपि नियोज्यम्। उदाहरणं यथा—

सुदेवः समहासति (१) सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः (२)।
यं त्रायध्वे स्याम ते (३)॥
(ऋ० ५।५३।१५) ॥५८॥

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ ॥५९॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्र्येकेनाक्षरेण न्यूनेन सा निचृदिति विशेषसंज्ञां लभते। एकेनाधिकेन भुरिगिति संज्ञाम्। एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। निचृद्गायत्र्या उदाहरणं यथा—

अग्निमिन्धानो मनसा (१) धियं सचेत मर्त्यः (२)।
अग्निमीधे विवस्वभिः (३)॥ (ऋ० ८।१०२।२२)

निचृदुष्णिगादीनामप्येवमेव प्रदेयानि निगमवचनानि। भुरिग्गायत्र्या उदाहरणं यथा—

परि सुवा सनद्रयि (१) भरद्वाजं नो अन्धसा (२)।
सुवानो अर्ष पवित्र आ (३)॥ (ऋ० ९।५२।१)

भुरिगुष्णिगादीनामप्येवमेव प्रदेयानि निगमवचनानि ॥५९॥

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥६०॥

ऊनाधिकग्रहणमनुवर्तते। द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां

गायत्री यथाक्रमं विराट्-स्वराट्-संज्ञिका भवति । एवमुष्णि-गादिष्वपि द्रष्टव्यम् । विराड्गायत्र्या उदाहरणं यथा—

राजन्तमध्वराणां (१) गोपामृतस्य दीदिविम् (२) ।
वर्धमानं स्वे दमे (३) ॥ (ऋ० १।१।८)

स्वराड्गायत्र्या उदाहरणं यथा—

जोषा सवितर्यस्य ते (१) हरः शतं सवाँ अर्हति (२) ।
पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः (३) ॥
(ऋ० १०।१५८।२) ॥६०॥

आदितः सन्दिग्धे ॥६१॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति तदा किं प्रतिपत्तव्यम्, किं गायत्रीस्वराट्, उतोष्णिग्विराड् इति ? एवं सन्दिग्धे सति छन्दस्यादिभूतात् पादान्निर्णयः करणीयः । यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा गायत्र्येवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिग् इति । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ॥६१॥

देवतादितश्च ॥६२॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुदीर्यते । सन्दिग्धे छन्दसि देवता-देश्च निर्णयो विधेयः । आदिग्रहणं स्वरादिपक्षिग्रहार्थम् ॥६२॥

इति गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञाधिकारः ॥

कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्तव्य इत्यपे-क्षायामिदमुच्यते—

अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रवरुणाविन्द्रो विश्वेदेवा देवताः ॥६३॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता विज्ञेयाः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि यदाग्नेयं तदा गायत्री । यदा सावित्रं तदोष्णिग् ज्ञेयम् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दःसु

निचृद्भुरिजौ तथा विराट्स्वराजौ च विलोक्येते न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु सन्देहाभावात् तन्निर्णयभूता देवतादयो नाभिलष्यन्ते ॥६३॥

स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥६४॥

इमे स्वरा गायत्र्यादिषु छन्दःसु क्रमेण विलोकनीयाः ॥६४॥

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः ॥६५॥

गायत्र्यादिषु छन्दःसु क्रमेण सितसारङ्गादयो वर्णा वर्णनिर्णयार्थमुदीर्यन्ते ॥६५॥

आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वासिष्ठानि गोत्राणि ॥६६॥

गायत्र्यादीनां छन्दसां क्रमेणैतानि गोत्राणि विज्ञायन्ताम् ॥६६॥

छन्दसां देवता-स्वर-वर्ण-ऋषि-ज्ञापकयन्त्रम्

छन्दः	गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती
देवता	अग्निः	सविता	सोमः	बृहस्पतिः	वरुणः	इन्द्रः	विश्वेदेवाः
स्वरः	षड्जः	ऋषभः	गान्धारः	मध्यमः	पञ्चमः	धैवतः	निषादः
वर्णः	शुक्लः	कपिशः	पीतः	कृष्णः	नीलः	रक्तः	गौरः
ऋषिः	आग्निवेश्यः	काश्यपः	गौतमः	आङ्गिरसः	भार्गवः	कौशिकः	वासिष्ठः

इति श्रीमन्मुनिमेधाव्रताचार्यरचितायां व्रतिमङ्गलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

चतुःशतमुत्कृतिः ॥१॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम्, मध्यमपदलोपी समासः । अथवा चत्वारि च शतं च चतुःशतम्, द्वन्द्वसमासः । कर्मधारयस्तु नोपपद्यते तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तद् उत्कृतिर्नाम छन्दः । यथा—

छागस्य हविष आत्तामद्य (१) मध्यतो मेद उदभृत (२) पुरा द्वेषोभ्यः (३) पुरा पौरुषेय्या गृभो (४) घस्तां नूनं (५) घासे अज्राणां यवसप्रथमानाꣳ (६) सुमत्क्षराणाꣳ शतरुद्रियाणाम् (७) अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां (८) पार्श्वतः श्रोणितः (९) शितामतः उत्सादत (१०) अङ्गादङ्गादवात्तानां (११) करत एवाश्विना (१२) जुषेताꣳ हविः (१३) ॥ (यजु॰ २१।४३)

चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः ॥२॥

चतुःशताक्षराच्छन्दसः क्रमेण चतुश्चतुरः संख्याविशेषान् परिहरेत । एतदुक्तं भवति—उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांस्यन्यानि स्थापयेद् अष्टाचत्वारिंशदक्षरपर्यन्तम् ।२।

तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥३॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि, अभि, सम्, आङ्, प्र इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति ।

तत्र शताक्षरं छन्दः-अभिकृतिः। यथा—

देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) देवान् यक्षद्यथायथम् (२)
होताराविन्द्रमश्विना (३) वाचा वाचं सरस्वतीम् (४)
अग्निं सोमं स्विष्टकृत् (५) स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा (६)
सविता वरुणो भिषक् (७) इष्टो देवो वनस्पतिः (८)
स्विष्टा देवा आज्यपाः (९) इष्टो अग्निरग्निना (१०)
होता होत्रे स्विष्टकृत् (११) यशो न दधदिन्द्रियम् (१२)
ऊर्जमपचितिं स्वधाम् (१३)॥

(तैत्तिरीयब्राह्मणे २।६।१४।११)

षण्णवत्यक्षरं संकृतिर्यथा—

देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) सुद्रविणा मन्द्रः कविः (२)
सत्यमन्मा यजी होता (३) होतुर्होतुरायजीयान् (४)
अग्ने यान् देवानयाट् (५) याँ अपि प्रैः (६) ये ते होत्रे
अमत्सत (७) तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां (८) दिवि
देवेषु यज्ञमेरयेमम् (९) स्विष्टकृच्चाग्ने होताभूः (१०)
वसुवने वसुधेयस्य नमो वाके वीहि (११)॥

(तैत्तिरीयब्राह्मणे ३।६।१४।१)

द्वानवत्यक्षरं विकृतिर्यथा—

इमे सोमाः सुरामाणः (१) छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः (२)
शष्पैर्न तोक्मभिः (३) लाजैर्महस्वन्तः (४) मदा मासरेण
परिष्कृताः (५) शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः (६) प्रस्थिता वो
मधुश्चुतः (७) तानश्विना सरस्वती (८) न्द्रः सुत्रामा
वृत्रहा (९) जुषन्तां सौम्यं मधु (१०) पिबन्तु मदन्तु वियन्तु
सोमम् (११)॥ (तैत्तिरीयब्राह्मणे २।६।११)

अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिर्यथा—

तच्चक्षुर्देवहितं (१) पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् (२) पश्येम शरदः शतं (३) जीवेम शरदः शतं (४) नन्दाम शरदः शतं (५) मोदाम शरदः शतं (६) भवाम शरदः शतं (७) शृणवाम शरदः शतं (८) प्रब्रवाम शरदः शतं (९) मजीताः स्याम शरदः शतं (१०) ज्योक् च सूर्यं दृशे (११) ॥
(तैत्तिरीयारण्यके ४।४२।३२)

चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिर्यथा—

अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्य (१) पापेभ्यो रक्षन्ताम् (२) यदह्ना पापमकार्षम् (३) मनसा वाचा हस्ताभ्याम् (४) पद्भ्यामुदरेण शिश्ना (५) अहस्तदवलुम्पतु (६) यत्किं च दुरितं मयि (७) इदमहं माममृतयोनौ (८) सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा (९) ॥
(तै० आ० १०।२४) ॥३॥

प्रकृत्या चोपसर्गवर्जितः ॥४॥

उपसर्गेण वर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते। तेनैतदुक्तं भवति–अशीत्यक्षरं छन्दः कृतिर्नाम। यथा—

देव इन्द्रो नराशंस (१) स्त्रिवरूथस्त्रिबन्धुरो (२) देवमिन्द्रमवर्धयत् (३) शतेन शितिपृष्ठानामाहितः (४) सहस्रेण प्रवर्तते (५) मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो (६) बृहस्पतिः स्तोत्र (७) मश्विनाध्वर्यवं (८) वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज (९)॥ (यजु० २८।१६) ॥४॥

धृत्यष्टिशक्वरीजगत्यः ॥५॥

कृतेरधस्ताद् धृतिः अष्टिः शक्वरी जगतीत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ॥५॥

पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥६॥

एषां धृत्यादीनां पूर्वतः पृथक् पृथगेतान्येव शब्दरूपाणि लिखेत्। पृथक् पृथग्ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनाय। अन्यथा हि समुदायपूर्वत्वमेषां स्यात्। तेनायं भावः—धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शक्वरीशब्दात् पूर्वं शक्वरीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः ॥६॥

द्वितीयं द्वितीयमतितः ॥७॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात्परतः प्रयोजनीयम्। एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः संज्ञाः क्रमेण जायन्ते। तत्र षट्सप्तत्यतिधृतिर्यथा—

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणि (१) रप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनि (२) आर्तनास्विष्टनिः (३)। आदद्धव्यान्याददि (४) र्यज्ञस्य केतुरर्हणा (५) अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो (६) विश्वे जुषन्त पन्थां (७) नरः शुभे न पन्थाम् (८) ॥

(ऋ० १।१२७।६)

सप्तत्यक्षरं धृतिर्यथा—

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः (१) शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो (२) घृणान्न भीषाँ अद्रिवः (३) शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभि (४) र्वधैरुग्रेभिरीयसे (५) अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभि (६) स्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः (७) ॥

(ऋ० १।१३३।६)

अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिर्यथा—

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी (१) पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभि (२) श्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः (३) द्युक्षं मित्रस्य सादन (४) मर्यम्णो वरुणस्य च (५) अथादधाते बृहदुक्थ्यं वय (६) उपस्तुत्यं बृहद्वयः (७) ॥
(ऋ० १।१३६।२)

चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिर्यथा—

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं (१) तुविशुष्मस्तृपत्सोमम-पिब (२) द्विष्णुना सुतं यथावशत् (३) । स ईं ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं (४) सैनं सश्चद्देवो देवं (५) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः (६) ॥ (ऋ० २।२२।१)

षष्ट्यक्षरमतिशक्वरी यथा—

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ (१) साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः (२) । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु (३) सैनं सश्चद्देवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः (५) ॥ (ऋ० २।२२।३)

षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी यथा—

प्रो ष्वस्मै पुरोरथ(१) मिन्द्राय शूषमर्चत(२) । अभीके चिदु लोककृत् (३) सङ्गे समत्सु वृत्रहा (४) ऽस्माकं बोधि चोदिता (५) नभन्तामन्यकेषां (६) ज्याका अधि धन्वसु (७) ॥ (ऋ० १०।१३३।१)

द्विपञ्चाशदक्षरमतिजगती यथा—

स भ्रातरं वरुणमग्न आ ववृत्स्व (१) देवाँ अच्छा

सुमती यज्ञवनसं (२) ज्येष्ठं यज्ञवनसम् (३) ऋतावान-
मादित्यं चर्षणीधृतम् (४) राजानं चर्षणीधृतम् (५) ॥
(ऋ० ४।१।२)

अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती यथा—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये (१) मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे (२)
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो (३) विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन (४)
(ऋ० १।१०६।१)

अथोत्कृत्यादिच्छन्दसामक्षरसंख्याबोधिका पंक्तिः

छन्दःसंख्या	छन्दोनाम	अक्षरसंख्या	छन्दःसंख्या	छन्दोनाम	अक्षरसंख्या
१	उत्कृतिः	१०४	९	धृतिः	७२
२	अभिकृतिः	१००	१०	अत्यष्टिः	६८
३	संकृतिः	९६	११	अष्टिः	६४
४	विकृतिः	९२	१२	अतिशक्वरी	६०
५	आकृतिः	८८	१३	शक्वरी	५६
६	प्रकृतिः	८४	१४	अतिजगती	५२
७	कृतिः	८०	१५	जगती	४८
८	अतिधृतिः	७६			

॥ इति वैदिकं प्रकरणम् ॥

अथ लौकिकं प्रकरणमारभ्यते—

अत्र लौकिकम् ॥८॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रावसानात् । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । "ग्लिति समानी" (पि० ५।६) इति समान्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च ज्ञेयम् । अत्र वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे प्रसाङ्गाद्वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं लौकिकच्छन्दोजातमधिक्रियते, तन्मूलत्वात्काव्यस्य । काव्यं च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥८॥

आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ॥९॥

अत्राङभिविधौ न मर्यादायाम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं स्वार्थे तद्धितः । गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके प्रकरणे व्याख्यातं लौकिके च तत्तथैव द्रष्टव्यम् । किं तदार्षम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्, षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । सूत्रे चकारः समुच्चये ॥९॥

पादश्चतुर्भागः ॥१०॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः पादसंज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । समवृत्तविषयमेतत् । इदं लक्षणं क्वचित्कचिद् भवति । आर्यासु

अर्धसमविषमेषु च न्यूनाधिकाक्षराणि दृश्यन्ते। विपुलाचूलिकादिषु विपुलायां यतिमात्रं निषिध्यते त्रिषु गणेषु ॥१०॥

यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥११॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिरालोक्यते तस्य तादृशा एव पादा आदातव्याः। वाशब्दो व्यवस्थितविभाषां द्योतयति। उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात्।

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम्।
तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥१॥
आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम्।
वैतालीयादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥२॥
समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥३॥
—इति हलायुधः ॥११॥

अथार्याधिकारः—

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्ध्यर्थं गणसंज्ञां करोति-

लः समुद्रा गणः ॥१२॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम्। समुद्रा इति चतुःसंख्योपलक्षणार्थम्। चतुर्णां लकाराणां गण इत्येषा संज्ञा विधीयते ॥१२॥

गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥१३॥

अमुना सूत्रेण गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति। स हि गणः

कदाचिद् गुरुद्वयेन (SS) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा (IIS), कदाचिन्मध्यमेन गुरुणा (ISI), कदाचिदाद्येन गुरुणा (SII), कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः (IIII)। षष्ठो भेदो नेष्यते। अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चाद्गकारेण बहुव्रीहिः। द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम्। द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स एको (SS) गणः। गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो (IIS) गणः। गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो (ISI) गणः। गकार आदौ यस्यासौ गादिश्चतुर्थो (SII) गणः। नकारलकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति स पञ्चमो (IIII) गणः ॥१३॥

एवं गणेषु सिद्धेष्विदानीमार्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्धं चार्यार्द्धम् ॥१४॥

गणग्रहणमनुवर्तनीयम्। स्वरा इति सप्तानां संज्ञा बोध्या। यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्धं च गणस्य तदार्यार्द्धं निष्पद्यते। द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव। समप्रविभागेऽर्धशब्दः। अत्रार्धस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यो यदार्यायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S S S S I I S S I I I I I S I S S S

द्वीपा—दन्य—स्मादपि मध्या—दपि जल—निधेर्दि-शोऽप्य-न्तात्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S I I I I I I I I I I I I I I I I I S S S

आनी-य झटिति घटयति विधिरभि- मतमभि—मु—— खीभू—तः।

(रत्नावली अ० १ श्लो० ६)॥१४॥

अत्रायुङ् न ज् ॥१५॥

अत्रार्याच्छन्दसि अयुग्गणः—प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च न जगणो—मध्यगुरुर्न कर्त्तव्यः, शेषास्तु कामतो भवन्ति ॥१५॥

षष्ठो ज् ॥१६॥

अत्रार्याच्छन्दसि षष्ठो जगणो—मध्यगुरुरेव भवति। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S I I I I S S S S S I I S I S I I I I I S
या जय—ति जग-त्यार्या देवी—निगमा—न्त-तत्त्व—विदनिल—राम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S I S I I I S S I I S S I S I I S
या जा-पती—षु—स्कुले विलक्षण-दीक्षो-ज्ज्वला व – ति – नी ॥१६॥

न्लौ वा ॥१७॥

षष्ठ इत्यनुवर्तनीयम्। आर्यायाः षष्ठो गणः सर्वलघुर्वा भवति। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S I S I S S S S S S I I I I I I I I S
गुर्वा—लये व—सन्ती वामे—व दृतो—नि विहित—यमनिय—माम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S S I I S I I S I I I I S I S S S
ब्रह्म—ज्ञानर—सादिव मोदज—नविम—न—विला या ॥१७॥

न्लौ चेत्पदं द्वितीयादि ॥१८॥

षष्ठो गणः सर्वलघुश्चेद् भवति तदा द्वितीयाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते। पूर्वमेवोदाहरणम् ॥१८॥

सप्तमः प्रथमादि ॥१९॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (।ऽ।) सर्वलघौ (।।।) वा जाते सप्तमो गणः (।।।।) सर्वलघुश्चेद् भवति तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽऽ ऽ।। ऽऽ ।ऽ। ऽऽ ।ऽ। ।।।। ऽ
ब्रह्मा—नन्दनि—लीनो विनम्र—राजे—न्द्रवृन्द—नुतचर—णः ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
।।।। ।ऽ। ऽऽ ऽऽ ऽऽ ।ऽ। । ऽ
निगमव—चनानु—रागी धन्यो योगी* चिरञ्ज—य—ति ॥

अन्यच्च—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
।।। । ।ऽ। ऽऽ ऽ ऽ ।।।। ।।।। ।।। । ऽ
जयति भु—वनैक—धीरः काशी—बुधविज—यसुमति-बलविभ-वः ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
।।।। ।ऽ। ।।।। ऽ।। ऽऽ । ऽ ऽ ऽ
निगमत—त्वबोध—वितरण—निजित-काशी-श्व-रो वा-ग्मी+ ॥१९॥

*स्वामी दयानन्दसरस्वतीत्यर्थः   +वाग्मी दयानन्दस्वामी ।

अन्त्ये पञ्चमः ॥२०॥

अन्ते भवमन्त्यम्, दिगादित्वाद्यत्। अन्त्ये द्वितीयार्धे पञ्चमश्चेद् गणः सर्वलघुर्भवति तदा प्रथमादि पदं प्रवर्तते। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

। ।।। ऽ।। ऽऽ ऽ।। ऽऽ ।ऽ। ऽऽ ऽ

स जयति वणिग्व—रेण्यः पुण्यध—राधी पति—र्द—यान—न्दः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

ऽऽ ।ऽ। ऽ।। ऽऽ ।।।। । ऽ। । ऽ

प्रत्य—र्थिराज—पण्डित—तेजो—बलहर—ण—पूर्ण—क—लः ॥२०॥

षष्ठश्च ल् ॥२१॥

अन्त्ये इति पदमनुकर्षणीयम्। अन्त्ये द्वितीयेऽर्धे मध्यगुरौ सर्वलघौ वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो विधीयते। पूर्वमेवोदाहरणम् ॥२१॥

त्रिषु गणेषु पादः पथ्यार्धे च ॥२२॥

चकारोऽन्त्य इति पदानुकर्षणार्थः। यस्या आर्याया अन्त्येऽर्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते साऽऽर्या पथ्या नाम भवति। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S   S S   S S   S I I   S S IS   I   S S   S

रम्यं दीर्घं क्षौमं, काञ्चन—मुद्राद्वयं म—हार्घा—घ्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

I I I I   S I I   S S   S I I   S S   I   S S S

गुरुवर—णान्तिक—मेष, प्रेषित—वान्धु—ड—या वि—न्यः ॥२२॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४१)

विपुलान्या ॥२३॥

यस्या आर्याया अन्त्येऽर्धे आद्ये-चोभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति साऽऽर्या विपुला नाम। सा चाद्यन्तोभयपूर्वक-त्वात्त्रिधा भवति। सामान्येन विधानमेतत्। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S   S S   S S   I S I   S S   I I I I   S   S   S

श्रीकै—लास—स्वामी, त्यक्त्वा—मित्यं सकलमि—मं प्रो—चे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

I I I   I S S   S S   I I S   S S   I   S S   S

किमिव वि—धातुं स्वामिन्, भवताऽऽरब्धं त—दाज्ञ—यम् ॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४२)

अथ च—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S   S S   S S   I S I   S S   I S I   S I I S

धौर्यो—दार्यं ताव—द्यमात्य—सं—य—क्त विस्म—य प्रक—रम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

यमभू—दखिला—र्यमहा—शयोत्त—मानां स योऽप्य—नं जय—तात् ॥

—इति कविवराखिलानन्दः ॥२३॥

चपला द्वितीयचतुर्थौ रमध्ये जौ ॥२४॥

अधिकारोऽयम्। द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरू भवतः, प्रथमश्चान्तगुरुः, तृतीयो द्विगुरुः, पञ्चमश्चादिगुरुः, शेषं यथाप्राप्तम्। एवं रगणयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः साऽऽर्या चपला नाम। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

चपला न चेत्क—दा चि—न्गुणां भवेद् कु—शिक्ष—मा मन—सः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

धर्मा—र्थकाम—मो—क्षा—रतवा क—रस्था न सन्दे—हः ॥२४॥

पूर्वे मुखपूर्वा ॥२५॥

पूर्वेऽर्धे चपलालक्षणं चेद् भवेत् तदासौ मुखचपला आर्या जायेत। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

मति दा—यका द्वि—जिह्वा परस्य मर्मा—नुसारि—णी बुद्धि—र्या।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S | | | | S S S S S S | | | | | S
दूरात् परिहर—गोष्ठीं नारीं नागी—व मुखच—प—ला ॥

आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S | S | S S | S | S S | S | S S S
यस्या—श्च लोच—ने पि—ङ्गले भ्रु—वौ सं—गते मु—खं दी—र्घम् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
| | S | S | S S S S S | | | | | | | S
विपुलो—न्नताश्च दन्ता: कान्ता—पौ भव—ति मुखच—प—ला ॥

अन्त्यविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
| | S | S | S S | S | S S | S | S S S
विपुला—भिजात—वंशोद्—भवापि, रूपा—तिरेक—रम्या—पि ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S S | S | S S | S | S | | | | | | | S
निर्या—स्यते गृ—हाद् ब—हलभापि चेद् भव—ति मुखचप—ला ॥
—इति महाकविहलायुधः ।

जघनचपला ॥२६॥

द्वितीयेऽर्धे चपलालक्षणं चेद् भवति साऽऽर्या जघनचपला नाम । उदाहरणं प्रागेवोक्तम् ॥२६॥

उभयोर्महाचपला ॥२७॥

यस्या उभयोरर्धयोश्चपलालक्षणं भवति साऽऽर्या महाचपला नाम । उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ
विषादं विपक्षि-नृणां प्रतीप—मिच्छा—मि वस्तु—मार्य—जः ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ
सद् दुः—खकं नि—वापे—भिलाष—मो नु—नं याव–द–ये ! ॥२७॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४३)

आर्यार्धसमा गीतिः ॥२८॥

आर्यार्धेन सममन्त्यमर्धं यस्या सार्यार्धसमा गीतिर्नाम । अन्त्यपदलोपी समासः । एतदुक्तं भवति— द्वितीयेऽप्यर्धे षष्ठो गणो जकारो न्लौ वा कर्तव्यः । उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । ऽ । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ
कठिनं गुरुकुल–गमनं वेदा—ध्ययनं जितेन्द्रि—यत्वं—च ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
। । ऽ । । । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ
प्रथमे वयसि नि—तान्तं निषेव्य—ते यै—स्त एव सत्पुरु—षाः ॥

—कविवराखिलानन्दः ।

पथ्यागीतिः—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

I I S S S I I S S I I I I S I S I S S S

अथ यो—गीन्द्रो ललित भस्मव—वलितं विधाय देहं स्वम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S S I I S S S S I I S I S I S I I S

कोपी—नं सं य—मान—स्तस्थौ स्वगिरं नियम्य पर्णगृ—हे ॥२८॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४४)

अन्त्येनोपगीतिः ॥२९॥

समा इत्यनुवर्तते । अन्त्येनार्धेन सममाद्यमर्धं यस्याः साऽऽर्या उपगीतिर्नाम । उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S S S I I S I I S S S S I S I I S

गर्जन् यो मठ—नायक—साधू—नत्रा—सयद् वि--ज--यी ।

I I I I S I I S I I I I S S S I S S S

स मुनिह—रिः खलु सम्प्रति पतितो—द्धार—स्य—तो मौनी ॥२९॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४५)

उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥३०॥

पूर्वोदितादक्रमाद् विपरीतः क्रम उत्क्रमः । अयं भावः-

आद्यमन्त्यं भवति, अर्धमन्त्यमादौ सा उद्गीतिर्नामाऽऽर्या। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S I I S S I I S I I S S S I S I I S

संस्कृत-वाचो-पदिशन् सुकृती धर्म- प्रचारमनाः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

S I I I I S S I I S S S S I S I S S S

जह्नुत-नुभवा-रोधसि मन्त्रोद्-गीति-र्यचार मुक्तात्मा ॥३०॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४८)

अर्धे वसुगण आर्यागीतिः ॥३१॥

अष्टगणाः प्रथमेऽर्धे यस्या भवन्ति साऽऽर्यागीतिर्नाम आर्या। अष्टमोऽपि गणश्चतुर्मात्रिको भवतीति भावः। विशेषाभावाद् द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव। अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव न लकारः। अर्धं इति वर्तमाने पुनरर्धग्रहणाद् गणग्रहणाच्चेयमपि पथ्यादिलक्षणपूर्वकत्वात् तद्वदार्यागीतिः। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

I I I I I I I I S S S S S S I S I S S I I S

अजमज-रममर-मीशं स्वान्ते संध्या-यतां हि पुण्या-त्मनृणाम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

S S S S I I S I I S S S I S I S S S S

मुनित-स्ताप-त्रयतो जनुषां सा स्वा-दितीय-मार्या-गीतिः॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१४९)

पथ्या जघनचपला-आर्यागीतिः। तदुदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

S S | S | S S | | S S S | | | | | | S | | S

मौना—हतं वि-शिष्टं निगमा-र्थेना-श्रितमि—ति कथं स यमी।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

S S | S | S S | S | S S | S | S S | | S

श्राक—र्ण्य वेद—निन्दां भजेन्नु मौनं निनिन्द तद् भा-गवतम् ॥

दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१३१

अन्यच्च—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

S S | S | S S | | S S S | | | | | | S | | S

वाता—हतोर्मि-माला-चपलं सम्प्रे—क्ष्य विषय—सुखम-ल्पतरम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

S S | S | S S | S | S S | S | S S | | S

मुक्त्वा समस्त—सङ्गं तपोव—नान्या—श्रयन्ति तेना—ऽमधियः ॥

—महाकवेर्हेलायुधस्य। ३१॥

इत्यार्याधिकारः।

अथ वैतालीयाधिकारः—

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते र्ल्गौ: ॥३२॥

स्वः समुद्रा मणाः (पिं० ४।१२) इत्यनुवर्तते। अयुक्पादे—प्रथमे तृतीये च द्विःस्वराः—चतुर्दशलकारा भवन्ति युक्पादे च—द्वितीये चतुर्थे च युग्वसवः—षोडशलकारास्तद् वैतालीयं नाम छन्दः। तेषां लां मध्य उभयोरपि पादयोरन्ते रेफलकारगकारा करणीयाः। उदाहरणानि यथा—

रगणः   रगणः ल. गु.

[illegible]

I I S I I S I S I S   I I S S I I   S I S I S

जगदेकहितैकनिश्चया निजधर्मैकप—रायणो—ज—नाः।

रगणः ल. गु.   रगणः ल. गु.

[illegible]

I I S I I S I S I S   I I S   S I I S I S I S

जगतीतलमात्रमण्डले विरला एव भवन्ति ते जनाः॥

इति कविवराखिलानन्दः।

अन्यच्च—

रगणः ल. गु.   रगणः ल. गु.

[illegible]

S S I I S I S I S   S S S I I S I S I S

अन्नालभनादकालतः — संहृष्टाखिलकल्यजालकाः।

रगणः ल. गु.   रगणः ल. गु.

[illegible]

S S   I I S I S I S   S S S I I S I S I S

बालाः सुकठोरकुन्तला—वैतालीयवपुर्व्यडम्बयन्॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१२६)

अथ च—

रगणः ल गु   रगणः ल गु

[illegible]

I I S I I S I S I S I I S S   I I S I S I S

शुचिसंयमतीर्थशालिनीभूतनीरां करुणातरङ्गिणीम् ।

रगणः ल गु   रगणः ल गु

[illegible]

I I S I I S I S - I S I I S S I   I S I   S I S

स तु शीलतटाश्मनिम्नगा—मभिषेकाय विवेश संयमी ॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये ५।६७)

रगणः ल गु   रगणः ल गु

[illegible]

I I S I I S I S I S   I I S S   I I S I S I S

जठरानलशामनाय ये कृशकायाः परधर्मिणां नृणाम् ।

रगणः ल गु   रगणः ल गु

[illegible]

I I S I   I S I S I S I I S S I I   S I S I S

विनिपत्य कपोतपञ्जरे समभूवञ्छ्रुति — धर्मवैरिणः ॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।१३०)

औपच्छन्दसकम् ॥३३॥

अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति तद्

औपच्छन्दसकं नाम छन्दः। उदाहरणानि यथा—

रगणः यगणः रगणः यगणः

I I S I I S I S I S S I I S S I I S I S I S S

परवञ्चनकर्मणि प्रवीणा—यतिवृन्दं गृहमेधितोऽपि दुष्टम्।

रगणः यगणः रगणः यगणः

I I S I I S I S I S S S S S I I S I S I S S

निजधर्मपराङ्मुखं तदानीं—मौपच्छन्दसकं ददर्श वेश्या॥

अन्यच्च—

रगणः यगणः रगणः यगणः

S S I I S I S S S S S S I I S I S I S S

धार्यैर्वचनैर्विमोह्य मुग्धान्—यच्छिद्यमान् मुक्ताभिनाधिवैश्यान्।

रगणः यगणः रगणः यगणः

S S I I S I S I S S S S S I I S I S I S S

लक्ष्मीं परिगृह्य धर्मदम्भा-दौपच्छन्दसकं ततान वृत्तम्॥

अथ च—

रगणः यगणः रगणः यगणः

I I I I I S I S I S S S S S I I S I S I S S

परमसितरकामिनीं स्वशिष्यां कृत्वा तत्पतिभावमाश्रयेत् तत्।

रगणः भगणः   रगणः भगणः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६   १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

I I I I I I S I S I S S   S S S I I S I S I S S

विषयनिरतमुग्धिमण्डलं ये—दीपच्छन्दसकं जगद्धतं हा ! ॥३३॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२-११६।११७।११८)

आपातलिका भगौ ग् ॥३४॥

रेफलकारगकाराणामपवादः। 'द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वस्वोऽन्ते' (पि० ४।३२) इत्यनुवर्तते। पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारौ च भवतस्तद् वैतालीयम्—आपातलिकाऽख्यायते। उदाहरणं यथा—

भगणः ल.गु.   भगणः ल.गु.

१ २ ३ ४   ५ ६   ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४   १ २ ३ ४   ५   ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

I I I I   S S   I I S S I I S   S   I I S I I S S

गुरुकुल—सेवी गुणरागी–गुरुभक्तो नियमोचितवृत्तः।

भगणः गु. गु.   भगणः गु. गु.

१ २ ३ ४ ५ ६   ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४   १ २ ३ ४ ५ ६   ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४   १५

I I I I S S   I I S S   I I S S   I I S I I S   S

सकलहितैषी मितवादी—यदि लोकः किमलभ्यमिह स्यात् ॥

—इति कविवराखिलानन्दः ॥३४॥

शेषे परेण युङ् न साकम् ॥३५॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्-

व्यतिरिक्तो लकारवर्णः शेषस्तस्मिन् नियमः क्रियते—युग्लकारः परेण साकं न मेलनीयः। द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन। एवं बदता शेषाणां मेलनमप्यनुज्ञातम्। अत्रोदाहरणं पूर्वमेव ॥३५॥

षट् चामिश्रा युजि ॥३६॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, मेलनीया इत्यर्थः। प्रथमतृतीयपादयोश्च स्वरुचिः। तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत्—

रगण, यगण, रगण, यगण,

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८

I I I I I I S I S I S S S S S I I S I S I S S

प्रथममितरकामिनी स्वशिष्यां कृत्वा तत्पतिभावमाश्रयेत् तत्।

रगण: यगण: रगण: यगण:

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १३ १४ १६ १८

I I I I I I S I S I S S S S S I I S I S I S S

विषयनिरतमुण्डिमण्डलं मे—दीपच्छन्दसकं अगढतं हा ! ॥१२॥

(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।११८)

आपातलिकोदाहरणम्—

भगण: गु.गु. भगण: गु.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ९ १० १२ १४ २ ३ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६

I I I I I S I I S S S I I S I I S I I S S

अभिरमयति काव्यकलेयं काव्यकलारसिकामलचित्तम्।

भगणः गु.गु. भगणः गु.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४   १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I S I I S S   S I I S I I S S
नवनवरसपद्यसु–भङ्गाः प्रभुरससोदरमोदतरङ्गाः ॥३६॥

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥३७॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह। 'षष्ठे परेण युङ् न साकम्' (पि० ४।३५) इत्यत्र पञ्चमचतुर्थयोरेकीभावो निषिद्धः सोऽनेन विधीयते। 'युजि' इति पदमनुवर्तते। यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति। शेषं यथाप्राप्तम्। तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल.गु. रगणः ल.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४   १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I S I I S I S   S I S I I I S I S I S
विपुलार्थसुवाचकाक्षराः कस्य नाम न हरन्ति मानसम्।

रगणः ल.गु. रगणः ल.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४   १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I S I S I S   S I S I I I S I S I S
रसभावविशेषपेशलाः प्राच्यवृत्तिकविकाव्यसम्पदः॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ॥३७॥

अयुक्तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥३८॥

'पूर्वः साकम्' इत्यनुवर्तते। अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण

यदि पूर्वः सङ्गच्छते तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम्। शेषं यथाप्राप्तमेव। उदाहरणं यथा—

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

अवाचकमनूर्जिताक्षरं श्रुतिदुष्टं यतिकष्टमक्रमम्।

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

प्रसादरहितं च नेष्यते कविभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ॥३८॥

आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम् ॥३९॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत्प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम्। युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः संयुज्यते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते। उदाहरणं यथा—

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

इदं भरतवंशभूभृतां श्रूयतां श्रुति-मनोरसायनम्।

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

पवित्रमधिकं शुभोदयं व्यासवक्त्रकथितं प्रवृत्तकम्॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ॥३९॥

अयुक् चारुहासिनी ॥४०॥

यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तद् वैतालीयं चारुहासिनी नाम। किं तल्लक्षणम्? चतुर्दशमात्रत्वं तृतीयेन पूर्वस्य योगः उदाहरणं यथा—

रगणः ल.गु. रगणः ल.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

I S I I I S I S I S I S I I I S I S I S

अमन्दरविचन्द्रसुन्दरा ग्रहावलिविभूषिताम्बरा।

रगणः ल.गु. रगणः ल.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

I S I I I S I S I S I S I I I S I S I S

विभाति रुचिरा विभोः प्रभोः कलामयकृतिर्वराद्भुता ॥४०॥

युगपरान्तिका ॥४१॥

युग्लक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिकं' नाम वैतालीयम्। किं तल्लक्षणम्? षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षण्णां मिश्राणां प्रोयगश्च। उदाहरणं यथा—

रगणः ल.गु. रगणः ल.गु.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

I I I S I I I S I S I S I I I S I S S I S I S

गिरिनदीविपिनमण्डितान्तरा विविधधान्यपूर्णा वसुन्धरा।

रगण ल गु   रगण ल गु

| | | S | | | S | S | S | | | S | | | S | S | S | S

हरति कस्य हृदयं न देहिनो मृगविहङ्गमनिनादमञ्जुला ॥४१॥

इति वैतालीयाधिकारः।

अथ मात्रासमकाधिकारः—

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं ल् नवमः ॥४२॥

'वैतालीयं द्विःस्वरा' ...(पि० ४।३२) इत्यादिसूत्रात् सप्तम्यन्तं पादग्रहणमनुवर्तनीयम्। ल् इति च महानधिकारः। तेनायं भावः—यत्र पादे गन्ताः सन्तः षोडशलकारा जायन्ते तन्मात्रासमकं नाम छन्दो विद्यते। अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुर्विधेयः। नवमश्च लकार एव। द्विर्वसव इति द्विगुणिता वसवः षोडशलकारा विज्ञेयाः। 'शेषे परेण युङ् न साकम्' (पि० ४।३५) इति सूत्रमनुकर्षणीयम्। उदाहरणं यथा—

S S | | S | | S S S S S S S | | S S S

आचार्यकुलात् कुशलो बालो योऽधीत्याङ्गैः सकलं वेदम्।

S S | | S | | S S S   S S | | S | | S   S S

निर्याति बुधो विमलैः शीलै—र्लोके लभते सुयशो वर्णी ॥

"वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते लगौ" (पि० ४।४२) इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणमातिदेशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम्। तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः क्रियत इति वाक्यशेषः ॥४२॥

द्वादशश्च वानवासिका ॥४३॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारोऽवतिष्ठते चकारान्नवमश्च तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम छन्दः। उदाहरणं यथा—

[illegible]

S I I S S I I I I S S   I I I I S I I I I S I   S S

वैदिकधर्मध्वनिरमणीयो विजयमहोत्सवपटहनि-नादः।

[illegible]

I I I S S I I I I S I   S I I S S I I I I S S

नितरामार्य-प्रतिनिधिजन्यः कस्य न चित्तं रमयति पुंसः॥

—इति कविवराखिलानन्दः ॥४३॥

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥४४॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणं च निवृत्तम्। यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः शेषं यथाप्राप्तं तन्मात्रासमकं विश्लोको नाम छन्दो निगद्यते। उदाहरणं यथा—

[illegible]

S S I I I I S S S S   S I I I I I I S I I S S

भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं दुर्नयकरणकदर्थितलोकम्।

ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ ऽ   ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ ऽ
यातं महितकुलेऽप्यविनीतं मित्रं परिहर साधुविगीतम् ॥
—इति महाकवेर्हल्लायुधस्य ॥४४॥

चित्रा नवमश्च ॥४५॥

यस्य नवमो लकार एवावशिष्यते चकारात्पञ्चमाष्टमौ च तन्मात्रासमकं चित्रा नाम छन्दः। उदाहरणं यथा—

। । ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ । । । । । । । । ऽ ऽ
यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः।
ऽ । । । । । । । । ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ
मुह्यति मुनिरपि विषयासक्त्या—चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः॥
—इति महाकवेर्हल्लायुधस्य।

। । ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ । । । । । । । । ऽ ऽ
यदि वाञ्छसि यदि मुदमत्यन्तां शीघ्रं गुरुकुलमनुसर तावत्।
ऽ । । । । । । । । । । ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ
जाह्नवी-परिसरसविधावासं यथा-भवति हि मनुजो विद्वान्॥
—इति कविवराखिलानन्दः ॥४५॥

परयुक्तेनोपचित्रा ॥४६॥

परयुक्तेन दशमेन सह संयुक्तेन नवमेन उपचित्रा नाम छन्दो

भवति। पूर्वं लघुनियमेन लक्षणमुदीरितमिदन्तु गुरुनियमेन कथ्यते। उदाहरणं यथा—

२ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६ २ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
S SS IISIISS SS SIIS IIS S
यच्चित्तं गुरुसवसमुदारं विद्याभ्यासमहाव्यसनं च।
२ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६ २ ३ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
S S S I I SIISS SIIS IISIISS
पृथ्वी तस्य गुणैरुपचित्रा चन्द्रमरीचिनिभैर्भवतीयम्॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ॥४६॥

एभिः पादाकुलकम् ॥४७॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलक नाम छन्दः। मात्रासमकोदाहरणम्—

२ ४ ६ ८ ९ १० १२ १४ १६
SS S SIISSS
चित्तं भ्राम्यत्यनवस्थानम्,

उपचित्रोदाहरणम्—

२ ४ ५ ६ ८ १० ११ १२ १४ १६
SSIIS SIISS
पादाकुलक— श्लोकसमानम्।
२ ४ ६ ७ ८ १० ११ १२ १४ १६
SSSII SIISS
कायः क्षायति शाम्यति शक्तिः,

विश्लोकोदाहरणम्—

[illegible]

I I I I I I I I S S S S

तदपि न मम परलोके भक्तिः ॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

उपचित्रापादैनैकेन वानवासिकापादेन पुनरुपचित्रा—पादाभ्यां पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम्—

[illegible]

I I I I S I I S I I S S I I I I S I I I I I I S S

परिहृतसर्वपरिग्रह–लोकः प्रतिदिनवर्धितगुरुतर—शोकः ।

[illegible]

S I I S I I S I I S S S S I I S S I I S S

दुःखविवर्धितलोचनवारिः पादाकुलकं याति तवारिः ॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ॥४७॥

इति मात्रासमकाधिकारः ॥

साम्प्रतं गीत्यार्यभेदाः प्रारभ्यन्ते—

गीत्यार्या लः ॥४८॥

यत्र पादे द्विवसवः—षोडशलकारा भवन्ति सा गीत्यार्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्तमाने पुनर्लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ।

उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
मदकलखगकुलकलरव—मुखरिणि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
विकसितसरसिजपरिमलसुरभिणि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
गिरिवरपरिसरसरसि महति खलु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

अथ च—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
यदि तव शुभकृतिमनुगत—मतिशयि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
मन इति मम पुनरनुगिरम—नुसर ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
परिहर जनभयमुपनदि कुरु गृह-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । । । । । । । । । । । ।
मनुदिनमनुवद शिव इति नरवर ॥

—इति कविवराखिलानन्दस्य ॥४८॥

शिखा विपर्यस्तार्धा ॥४९॥

सैव गीत्यार्या विपर्यस्तार्धा यदा जायते तदा 'शिखा' इत्याख्यां लभते। अयं भावः—यत्रार्धं सर्वलघु विद्यतेऽर्धं च सर्वगुरु लभ्यतीति ॥४९॥

एवं शिखाया एव रचनार्धवैशिष्ट्येन संज्ञाद्वयं कथयति—

लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ॥५०॥

पूर्वश्चेदर्धभागः सर्वलघुर्द्वात्रिंशल्लकारो भवति, उत्तरश्च भागः सर्वगुरुः षोडशगकारस्तदा ज्योतिर्नाम शिखाऽभ्यायते। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I I I I I
यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I I I I I
परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
S S S S S S S S
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासाद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
S S S S S S S S
दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्यात् ॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य।

अपरश्च—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I I I I I
जगदिदमतिलघु फलमिव विलुठति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I I I I I
महदपि महिमनि रविशशिगतिमति।

६ ८ १० १२ १४ १६
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
सोऽलं सर्वैः सेव्यो मर्त्यै—

४ ६ ८ १० १२ १४ १६
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
दीप्तः साक्षी कूटस्थोऽजः ॥

—इति कविवराखिलानन्दस्य ॥५०॥

गश्चेत्सौम्या ॥५१॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्धभागः सर्वगुरुः—षोडशगकार-श्चेत्स्यात्-उत्तरश्च द्वात्रिंशल्लकारो भवेत् तदा 'सौम्या' इति संज्ञान्तरं लभते। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
यस्मिन् दृष्टे सर्वं दृष्टं चित्तस्यान्तर्नूनं भाति।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I
गृहगतधनमिव करगतफलमिव,

१७१८१९२० २१२२ २३२४ २५२६२७२८२९३० ३१३२३३
। । । ।   । । । ।   । । । । । ।   । । ।
निजहृदि नर–वर समनिशम–नुभज ॥
—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ॥५१॥

चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥५२॥

अर्धग्रहणं (पि० ४।४९) अनुवर्तते। यत्र प्रथमेऽर्धे एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति द्वितीये चार्धे एकत्रिंशत् तयोश्चान्ते द्वौ लकारावुन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते तत् 'चूलिका' नाम छन्दो वर्तते। अन्ते ग् इति विशेषोपादानबलादन्येषां लघुत्वमुदीर्यते। तेनायं सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको विद्यते। द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
। । । । । । । । । । । ।   । । ।
यदि तव गिरिवनपरिसर–विषय—

१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६   २७२८
। । । । । । । । । । ।   । । ऽ
सुखमतिगुणाकरमिह   समये।

१ २ ३ ४ ५ ६   ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
। । । । । ।   । । । । । । । । । ।
अनुभवमपि कुरु बुधवर जगदिद—

१७ १८१९२०२१२२२३ २४ २५ २६२७२८२९३०
। । । । । । । । । । । । । ऽ
मतिविकलमिति हृदि विमलतया॥
—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ॥५२॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसंख्याविज्ञानार्थमिदमुदीर्यते वृत्तिकारेण—

सा गृ येन न समा लां ग्ल इति ॥५.३॥

सा गुरुसंख्याविज्ञेया, येन=यावद्भिरक्षरैः, लां=लघूनां मात्राणां समाः=समसंख्या, ग्लौ न स्युरपितु न्यूनसंख्या एव। ग्ल इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते तेषां गुरुलघुरूपत्वात्। अयमाशयः-आर्यादिषु शास्त्रे यावत्यो मात्रा उपदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासंख्यं न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या विज्ञेया, अवशिष्टा लघुसंख्या। तत्रायमुपयोगः—यदा कश्चिदनुयुङ्क्ते द्वात्रिंशदक्षरात्मिकामुपगीत्यार्यायां कति गुरवो जायन्ते कति वा लघव इति, तदा चतुःपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्यायां मात्रासंख्यायां द्वात्रिंशदक्षरसंख्यामपनीय तत्र येऽवशिष्यन्ते तान् गुरूननुनिर्दिशेत् ते च द्वाविंशतिसंख्याकाः शेषास्तु दश सन्ति लघवः। उदाहरणं यथा—

१-२ ३-४ ५-६ ७-८ ९-१० ११-१२ १३ १४ १५१६१७१८१९२०२१२२२३ २४२५ २६२७ मात्राङ्काः
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ
द-या-न-न्दा-रा-मे, नि-त-रा-मा-न-न्द-य-ल्लो-कान् ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ अक्षराङ्काः

२८२९३०३१३२३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८-३९ ४० ४१ ४२४३४४४५४६४७ ४८४९५० ५१ ५२५३५४
ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ
सा-न-न्दं कि-ल कृ-त-वान्, व-स-ति श्री मान् द-या-न-न्दः ।
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२

इति श्रीमन्मुनिमेधाव्रताचार्यरचितायां
प्रतिमङ्गलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ
चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

वृत्तम् ॥१॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रावसानात्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः एतद् वृत्तमिति वेदनीयम्। तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं जातिरित्यभिधीयते। इत उत्तरं च वृत्तं कथ्यते। तथा चोक्तं "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा" (का० द० १।११) गायत्र्यादौ छन्दसि वर्तत इति वृत्तम्। तत्र स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमभिलष्यते। पादेन सयोगात् पद्यम्। तथा चोक्तम्—

"एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थितम्" ॥१॥

सममर्धसमं विषमं च ॥२॥

समसर्वावयवत्वात् 'समम्'। यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् समं वृत्तम्। शेषश्च नामानुरूपमेव। तत्रार्धे समे यस्य तद् 'अर्धसमम्'। सर्वावयवेभ्योऽर्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तद् विषमम्। एवं त्रिविधमपि वृत्तवृन्दमुदीरितम् ॥२॥

समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमम् ॥३॥

'समम्' इति समवृत्तसंख्योच्यते। तयैव गुणितं 'तावत्कृत्वः कृतम्' उच्यते। अयं भावः—समवृत्तसंख्यागुणिते समवृत्तसंख्यायाः पिण्डे या संख्या निष्पद्यते तावत्संख्यमर्धसममवगन्तव्यम्। तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसंख्या चतुःषष्टिरष्टमाध्यायसिद्धा।

तस्यां चतुःषष्टिसंख्यागुणितायामर्धसमवृत्तसंख्या निष्पद्यते। ६४ × ६४ = ४०९६ चत्वारि सहस्राणि षण्णवतिश्च वृत्तानि ॥३॥

विषमं च ॥४॥

अर्धसमं तावत्कृत्वा कृतं 'विषमं' भवति। अयमाशयः- अर्धसमवृत्तसंख्या (४०९६) अर्धसमवृत्तसंख्यया (४०९६) एव गुणिता विषमवृत्तसंख्या सम्पद्यते—एका कोटिः, सप्तषष्टिलक्षाणि, सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे शते षोडशोत्तरे (४०९६ × ४०९६ = १,६७,७७,२१६) इति। समसमार्धसमोपचितमर्धसमं विषमं च यथाक्रमं समवृद्धं समार्धसमाभ्यां च समेधितं ज्ञातव्यम् ॥४॥

राश्यूनम् ॥५॥

यद् विषमं वृत्तं (१,६७,७७,२१६) अर्धसमं (४,०९६) वा राश्यूनम् (१,६७,७७,२१६—४,०९६ = १,६७,७३,१२०) कर्तव्यम्। मूलराशिः (४,०९६) समुदायात् (१,६७,७७,२१६) अपनेतव्येति। कोटिरेका, सप्तषष्टिलक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्तस्य संख्या। चत्वारि सहस्राणि द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्धसमसंख्या ॥५॥

ग्लिति समानी ॥६॥

गकारलकाराभ्यां यद् वृत्तमवसितं भवति तत् समानी नाम। "पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्" (पि० ५।९) इत्यतः सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेनाष्टुब्ग्रहणमनुकर्षणीयम्। तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्भिर्गकारलकारैः पूर्यते तावतामेव ग्रहणम्। उदाहरणं यथा—

ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ।
ब्रह्मचर्यपालनेन देहधारणां य एति।

S I S I S I S I S I S I S I S I
तत्समानता बले नु कः करोतु निर्जरोऽपि ॥
(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।७६)

अथ च—

S I S I S I S I S I S I S I S I
शङ्करोऽपि दिग्जयेन तत्समानतां न याति ।
S I S I S I S I S I S I S I S I
तस्य मूलशङ्करस्य केन तुल्यता क्रियेत ॥
—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ॥

ल्गिति प्रमाणी ॥७॥

लकारगकाराभ्यां यद्वृत्तं सम्पद्यते तत् प्रमाणी नाम। उदाहरणं यथा—

I S I S I S I S I S I S I S I S
शरीरमानसात्मना यथाक्रमे मतो बले ।
I S I S I S I S I S I S I S I S
मुनेः प्रमाणवेदने न कोऽप्यलं सुरेष्वहो ॥
(दयानन्ददिग्विजयमहाकाव्ये १२।७७)

अथ च—

I S I S I S I S I S I S I S I S
दयानिधेरियं दया यदत्र भूतले यशः ।
I S I S I S I S I S I S I S I S
क्षमाऽक्षबुद्धिरुत्तरोत्तरा निरीक्ष्यते जनैः ॥
—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ॥७॥

वितानमन्यत् ॥८॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं छन्दो वितान नाम। उदाहरणानि यथा तत्र प्रथमम्—

S S IISS II SS II SS II
विष्णोः पदकञ्जं भज गङ्गाम्बुनि पापं क्षिपु।
SS II S S II SS IISSII
मूर्ति नम मुक्तिं व्रज यज ध्वनिरश्रुपत॥
(दया० महा० १२।८०)

द्वितीयम्—

II SS IISS IISSIIS S
अथ यातो यतिराजः स हरिद्वारसुतीर्थम्।
IIS SIISS IIS SIISS
भवति द्वादशवर्षं विपुलं कुम्भवितानम्॥
(दया० महा० १२।७८)

तृतीयम्—

SS ISI SIS SSISIS IS
सन्तो महान्त आगताः संन्यासिनस्तपस्विनः।
SSISI SIS SSISI S IS
वैराग्यवन्त एकतो मायाभृतोऽपि चान्यतः॥
(दया० महा० १२।७६)

चतुर्थम्—

S IISIISS SIISIIS S
शुक्लसुचैलवितानं भूपतिसाधुवराणाम्।

S I I S I I S S   S I I S I I S S
दैवनदीममितोऽत्र मञ्जुलकान्तिमतानीत् ॥
(रसा० महा० १२।८१)

S S I I S S I I I I S S S S I I
श्रुति यदि वेद श्रेय विषये चेतो मा नय ।
S S I I S S I I S S I I S S I I
काम्या यदि मुक्तिस्तव विश्रामनिशं सेवय ॥
—इति कविवरराजिनानन्दशर्मणः ।

S S I I S S I I S S I I S S I I
तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
S S I I S S I I S S I I S S I I
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं सेवय ॥
I I S S I I S S I I S S I I S S
हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
I I S S I I S S I I S S I I S S
लभतेऽसौ मणिचित्रं सुरति-र्भूर्विवितानम् ॥
—इति महाकवेर्हंसराजपुत्रस्य ।।८।।

पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् ॥९॥

पादस्य इत्ययमधिकार आसप्तमाध्यायपर्यन्तात् । अनुष्टुब्वक्त्रमिति च प्राक् "प्रतिपादं चतुर्दशा पदचतुरूर्ध्वम्" (पि० ५।२०) इत्यतोऽधिकृतमनुगन्तव्यम् ॥९॥

न प्रथमात्स्नौ ॥१०॥

प्रतिषेधार्थमिदं सूत्रम्। अत्र वक्त्रजातौ पादस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं सगणनगणौ न करणीयौ ॥१०॥

द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥११॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफो न विधेय इत्युपदेशः ॥११॥

वान्यत् ॥१२॥

अन्येषां षण्णां गणानां मध्ये यत्किञ्चिद् गणान्तरं प्रथमान्तर करणीयम्। अयं भावः—अत्र वक्त्रजातौ पादमात्रे प्रथमाक्षरात्परं मगणादीनां मध्ये यत्किञ्चित् त्रिकान्तरं वा कर्त्तव्यं न नियमेनेत्यर्थः ॥१२॥

यश्चतुर्थात् ॥१३॥

पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं नियमेन यगणः प्रयोक्तव्यः। उदाहरणं यथा—

ल. यगणः यगणः ल. ल. यगणः यगणः गु.

I ISS ISS I I ISS ISS S

सु—निवक्त्रे—न्दु बिम्बोत्थ—नि-गमोक्ता—मृतं भ—द्रम्।

गु. जगणः यगणः गु. ल. तगणः यगणः गु.

S ISI ISS S I SSI ISS S

स—म्यपूर्णं—चकोरा—स्ते हृ—तुष्टुब्धहृदशस्ताय्यम् ॥१३॥

(दया० महा० १२।८६)

पथ्या युजो ज् ॥१४॥

चतुर्थाद् (पि० ५।१३) इत्यनुवर्त्तते । अत्र वक्त्रे युजः [२,४] पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं जगणः प्रयुज्यते तद्वक्त्रं पथ्या नाम । यकारस्यापवादः । उदाहरणं यथा—

गु. तगण: यगण: ल. गु. यगण: जगण: ल.
S S S I I S S I S I S S I S I I
वे—दोक्तानु—गुणं त—स्य—भा—षणं शृ—ण्वताञ्च—तु ।

ल. यगण: यगण: गु. गु. मगण: जगण: गु.
I I S S I S S S S S S S I S I S
श्रु—तिपथ्या—नुपां न—ष्टा नृ॰—णां मृत्यु—र्भवामयाः ॥१४॥
(दया० महा० १२।८०)

विपरीतैकीयम् ॥१५॥

उक्तलक्षणाद् विपरीता पथ्या भवतीत्यैकीयं मतम् । अयुक्पादे चतुर्थादक्षरात्परतो जकारः कर्त्तव्यः, युक्पादे यकार एवाव-तिष्ठते । उदाहरणं यथा—

गु. यगण: जगण: गु. गु. मगण: यगण: गु.
S I S S I S I S S S S S I S S S
वे—दमार्गा—नुगामि—नी या धीः स्यात्सा समीची—ना ।

गु.　यगणः　जगणः　गु.　ल.　यगणः　यगणः　गु.

S　I S S　I S I　S　I　I S S　I S S　I

अ—न्यथादा—नुवर्ति—नौ　वि—परीताज्यमीचो—ना ॥

—इति कश्चिद्राजिलानन्दशर्मणः ॥१५॥

चपला युजो न् ॥१६॥

अयुक्—(१, ३) पादस्य यदा चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं नकारो भवति युक्पादे (२, ४) यकार एवावतिष्ठते तदा चपला नाम सानुष्टुप्। उदाहरणं यथा—

गु.　यगणः　नगणः　गु.　गु.　यगणः　यगणः　गु.

S　I S S　I I I　S　S　I S S　I S S　S

व्या—पकाजे—श्वरस्य—पु—धारणं बे—दतर्का—भ्याम् ।

गु.　यगणः　नगणः　गु.　ल.　यगणः　जगणः　गु.

S　I S S　I I I　S　I　I S S　I S I　S

ख—ण्डितं ते—न चप—ला कथिताः प्र—क्राल्त—तः ॥१६॥

(दया० महा० १२।६३)

विपुला युग्लः सप्तमः ॥१७॥

अधिकारोऽयम्। यश्चतुर्थात् (पि० ५।१३) इत्यनेन सर्वत्र यकारे कृते यदा युक्पादे (२, ४) सप्तमो वर्णो लघुर्भवति तदा विपुला नाम सानुष्टुप् ॥१७॥

सर्वतः सैतवस्य ॥१८॥

सैतवस्याचार्यस्य मतेन युक्पादे (२,४) अयुक्पादे (१,३) च सप्तमो लकार एव कर्तव्यः । उदाहरणं यथा—

गु. जगणः जगणः गु. गु. भगणः जगणः गु.

ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ

सा—म्यदायि—कदर्थ—गु—हा—न्यां धृति—मतां व—रः ।

गु. भगणः जगणः गु. ल. मगणः जगणः गु.

ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

पूर्व्वर्षेन—विखण्ड—नं च—कारात्मा—यतत्वविद् ॥१८॥

(दया॰ महा॰ १२।६२)

भ्रौ न्तौ च ॥१९॥

सर्वतः सैतवस्य (पि॰ ५।१८) इति निवृत्तम् । चपला युजौ न् (पि॰ ५।१६) इत्येतस्मादयुग्ग्रहणमनुवर्तते । विपुला युग्ला सप्तमः (पि॰ ५।१७) इति सर्वमनुवर्तनीयम् । अयुक्पादे (१,३) यदा चतुर्थादक्षरादुत्तरतो यकारं बाधित्वा भकार-रेफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति तदाऽसौ विपुलाऽऽख्यायते । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम्—

ल. रगणः भगणः गु. ल. मगणः जगणः गु.

। ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

पु—राणली—ला विपु—ला म—नोज्ञा—थ—ललीव सा ।

गु. मगण: यगण: ल. गु. जगण: जगण: गु.

S S S S I S S I S I S I I S I S

ये—षां भक्ता अभूव—न्तु ते तु सय—मिभूप—तेः ॥

सप्तमः प्रकारः—

गु. यगण: यगण: गु. गु. तगण: जगण: गु.

S I S S I S S S S S S I I S I S

स्वा—मिनं ना—हितकं के—चित् प्रो—च्य स्वान् य—जमान—नृ न।

ल. यगण: रगण: ल. गु. जगण: जगण: गु.

I I S S S I S I S I S I I S I S

श—मिता—श—ङ्कानका—र्धु—र—ण्यबुद्धि—युतान् यु—धाः।

अष्टमः प्रकारः—

गु. रगण नगण: गु. ल. यगण, जगण: गु.

S S I S I I I S I I S S I S I S

नि—न्दागिरं वपुर—मौ श्र—तिराज्ञो विरोध—ताः ।

गु. यगण: जगण: गु. गु. तगण: जगण: गु.

S I S S I S I S S S S I I S I S

धा—वण सं—विदधि —रे वि—शम्मन्य—जनाः कु-धा ॥

नवमः प्रकारः—

ल. रगणः नगणः गु. ल. तगणः जगणः गु.

I S I S I I I S I S S I I S I S

सु-दर्शन-घ्नव-चो-ध-राकम्प इयान् य-न्त्री।

ल. रगणः नगणः गु. गु. जगणः जगणः गु.

I S I S I I I S S I S I I S I S

सु-रावली-गिरित-तिः क-म्पमाप मुहुर्मु-हुः ॥

दशमः प्रकारः—

ल. मगणः सगणः गु. गु. मगणः जगणः गु.

I S S S I I S S S S S S I S I S

वि-बुद्धान-न्दविबु-धः का-शीख्यात-स्तदा य-तिः।

गु. जगणः सगणः गु. गु. तगणः जगणः गु.

S I S I I I S S S S S I I S I S

ज-न्मवर्णापरं म-न्त्रं प्र-स्तुत्यार्थं-मिमं ब्र-धात् ॥

एकादशः प्रकारः—

ल. जगणः यगणः गु. गु. मगणः जगणः गु.

I I S I I S S S S S S S I S I S

ब-दनाद-भवन् वि-प्रा बा-हुभ्यां क्ष-त्रिया वि-शेः

गु. मगणः नगणः गु. गु. जगणः जगणः गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

ऊ–रुम्याम–र्यनिव–हा अ–ङ्घ्रितो वृ–षला इ–वे ॥

द्वादशः प्रकारः—

गु. मगणः सगणः गु. ल. भगणः जगणः गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ

तु–ष्टानिष्ठ्य–तिर्जाय–ते ज–गाद य–तिराड–मुम् ।

गु. भगणः सगणः गु. ल. भगणः जगणः गु.

ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ

अ–र्थोऽयम–युक्तो य–तः श्रु–तेर्भव–दुदीरि–तः ॥

त्रयोदशः प्रकारः—

गु. रगणः सगणः गु. गु. जगणः भगणः गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ

वि–प्रास्तमा–ञे वक्त्र–वर् सद्–गुणैः स–मलङ्कृ–ताः ।

ल. यगणः यगणः गु. गु. जगणः जगणः गु.

। ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

वि–राजो बा–हुतुल्या हि शौ–यौदार्य–विभूषि–ताः ॥

चतुर्दशः प्रकारः—

गु. जगणः सगणः गु गु. यगणः जगणः गु.

S IS IIS S S S ISS IS IS

ऊ—र्जाः कृषिवाणि—ज्यै—रसु—रवस्पा—लका वि—शाम् ।

गु. भगणः तगण, गु ल. यगणः जगणः गु.

S SII SSIS IIS S ISI S

व—र्णांत्रय— सेवारता वृ—षला ग्रं—थिसन्नि— भाः ॥

पञ्चदशः प्रकारः—

गु. रगणः मगणः गु. गु. यगणः जगणः गु.

S S IS S SS S S ISS IS I S

म—न्त्रार्थवे—दे मूढा—स्ते ह—पकाल—ह्कृति ज—नाः ।

गु. रगणः मगणः गु. गु. मगणः यगणः गु.

S S IS S S S I S SSS ISS S

ना—ज्ञासिषु—र्यंरमाद—त्र मि—थ्यार्थं च—क्रिरे मृ—शम् ॥

षोडशः प्रकारः—

ल. रगणः मगणः गु. ल. यगणः जगणः गु.

I S IS S SS S I ISS ISI S

व्य—वस्थयाऽतो वर्णा—नां गु—णकर्म—स्वभाव—तः ।

गु. यगणः यगणः गु. ल. मगणः जगणः गु.

S ISS ISS S I SSS ISI S

भ-व्यरेवो समाने भा प्र-भावाने-र्न गन्ध-राम्।

सप्तदशः प्रकारः—

ल. रगणः मगणः गु. गु. तगणः जगणः गु.

I SIS SSS S S SSI ISI S

य-तिविष्णु-द्धानन्दोऽसौ आ-स्तार्येषु पराजि-तः।

गु. तगणः भगणः गु. ल. यगणः जगणः गु.

S SSI ISS S IIS S IS IS

आ-दित्यस्य पुरो व-भ्रे रजनान्द्रो यथा श्रियम्॥

अष्टादशः प्रकारः—

ल. रगणः मगणः गु. गु. भगणः जगणः गु.

I S ISISSS S S SII ISI S

बु-धो यति-र्महान-न्दो वै-दग्ध्य-मदर्श-नम्।

ल. रगणः भगणः गु. गु. जगणः जगणः गु.

I SI S S S S S S IS I ISI S

वि-धाय ज-न्नै सद्बो-धैः स्वामिनो नि-गमानु-गः॥

(दया० महा० १२।८४—११०)

इत्यनुष्टुब्व्यधिकारः।

अतः परं विषमवृत्तान्याह। तत्र पदचतुरूर्ध्वाधिकारः—

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्ध्वम् ॥२०॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः। अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यद् वृत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुरूर्ध्वमभिधीयते। अत्र वृत्ते गुरुलघुविभागो नेष्यते। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
वेदोक्तमन्त्रनिचयैः
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
खण्डिततत्तन्मतानुवादचयः।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्रस्तारपूजननिरतो बहुधोपलम्भाजः
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
पदचतुरूर्ध्वं न चलति बहुशः स्खलन्ति सहसैव ॥२०॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

गावन्त आपीडः ।२१।

गकारौ(ऽऽ) यावन्ते चेद् भवतश्चतुर्णामपि पादानां तत् पदचतुरूर्ध्वम् 'आपीड'-संज्ञकं जायते। गावन्त इति वचनाच्छेषाणां लघुत्वमप्यनुज्ञायते। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
। । । । । । ऽ ऽ
कुसुमितसहकारे
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
। । । । । । । । । । ऽ ऽ
हतहिममहिमशुचिशशाङ्के।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I I I S S
विहितमधुररवपिकमधुसमयेऽस्मिन्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
I I I I I I I I I I I I I I I I I I S S
रचयति कविकुलकमलरविरहितश्चिरकाव्यम् ॥२१॥

गावादौ चेत्प्रत्यापीडः ॥२२॥

गकारौ (SS) द्वावादौ चेद् विद्येते चतुर्णामपि पादानां तदा तत् पदचतुरूर्ध्वं प्रत्यापीड आख्यायते। अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव विज्ञेयम्। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
S S I I I I I I
चित्तं मम रमयति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
S S I I I I I I I I I I
कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
S S I I I I I I I I I I I I I I
कूजन्मधुकरकलरवकृतजनधृति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
S S I I I I I I I I I I I I I I I I I I
पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति ॥२२॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य

प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२३॥

चकारोऽत्र इति समुच्चयार्थः। तस्यैव पदचतुरूर्ध्वस्यान्ते, आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदापि प्रत्यापीड एव सम्पद्यते। तत्रोदाहरणम्—

१२ ३ ४५६ ७८
S S I I I I S S
गङ्गासलिलपवित्रे

१२ ३४५ ६७८९१०१११२
S S I I I I I I I I S S
शैलेश्वरपरिसरवनचित्रे।

१२ ३४५ ६७८९१०१११२१३ १४१५ १६
S S I I I I I I I I I I I I S S
पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे

१२ ३४५६७८९१०१११२ १३१४१५१६१७१८१९२०
S S I I I I I I I I I I I I I I I I S S
ब्रह्मामृतरसमनुपममिह जननमरणमोक्षम् ॥२३॥

प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२४॥

आपीडग्रहणमत्र नानुवर्तते। तेनैव समं लध्वक्षराण्यनुज्ञानञ्च। तदेव पदचतुरूर्ध्वं प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी, लवली, अमृतधारा इति क्रमशो विधीयते। प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी, प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली, प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासेऽमृतधारा।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
I I I I I I I I I I I I I I S S
विहितमधुररवपिकमधुसमयेऽस्मिन्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
I I I I I I I I I I I I I I I I I I S S
रचयति कविकुलकमलरविरतिरुचिरकाव्यम् ॥२१॥

गवादौ चेत्प्रत्यापीडः ॥२२॥

गकारौ (ऽ) द्वावादौ चेद् विधेते चतुर्णामपि पादानां तदा तत् पदचतुरूर्ध्वं प्रत्यापीड आख्यायते। अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव विज्ञेयम्। उदाहरणं यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
S S I I I I I I
चित्तं मम रमयति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
S S I I I I I I I I I I
कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
S S I I I I I I I I I I I I I I
कूजन्मधुकरकलरवकृतजनधृति

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
S S I I I I I I I I I I I I I I I I I I
पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुलति ॥२२॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य।

प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२३॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः। तस्यैव पदचतुरूर्ध्वस्यान्ते, आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदापि प्रत्यापीड एव सम्पद्यते। तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
S S I I I I S S
गङ्गासलिलपवित्रे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
S S I I I I I I I I S S
शैलेश्वरपरिसरवनचित्रे।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
S S I I I I I I I I I I I S S
पातु रहसि सततमभिलषति मनो मे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
S S I I I I I I I I I I I I I I I I S S
ब्रह्मामृतरसमनुपममिह जननमरणमोक्षम् ॥२३॥

प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२४॥

आपीडग्रहणमत्र नानुवर्तते। तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानञ्च। तदेव पदचतुरूर्ध्वं प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी, लवली, अमृतधारा इति क्रमशो विधीयते। प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी, प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली, प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासेऽमृतधारा।

मञ्जर्युदाहरणम्—

जनयति महतीं प्रीतिं हृदये
देहिनामाम्रमञ्जरी ।
मिलदलिचक्रचञ्चुपरिचुम्बितकेसरा
कोमलमलयवातपरिनर्तिततरुशिखरस्थिता ॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

लवल्युदाहरणम्—

उदितरविमयूखमन्दकान्तिचन्द्रोपमम्
परिणतिधरं पतिपाण्डुच्छवि ।
लवलीफलं निदाघे
भवति जगति हिमकरशीतलमतिस्वादुतृष्णाहरम् ॥

(चरणमेकं परिवर्त्य महाकवेर्हलायुधस्यैव)

अमृतधारोदाहरणम्—

यदि वाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभि–
र्यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः! शृणु निगमोत्तमवाणीममृतमयीं
सत्काव्यगुणभूषणाम् ॥२४॥

इति पदचतुरूर्ध्वाधिकारः।

उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्सौ ज्गौ, भ्नौ ज्लौ ग्, स्जौ स्जौ ग् ॥२५॥

पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् (पि० ५।९) प्रकृतमनुवर्तते। यत्र प्रथमे पादे सकार(IIS)जकार(ISI)सकार(IIS)ल(I)कारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पादे नकार(III)सकार(IIS)जकार(ISI)ग(S)कारैर्दशैव, तृतीये पादे भकार(SII)नकार(III)जकार(ISI)लकार(I)ग(S)कारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार(IIS)जकार(ISI)सकार(IIS)जकार(ISI)ग(S)कारैस्त्रयोदशैव भवन्ति तद् वृत्तम् 'उद्गता'भिधीयते। उदाहरणं यथा—

सगणः जगणः सगणः ल.
IIS ISI IIS I
महुरा—जसग—तरभा—सु
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः सगणः जगणः ग.
III IIS ISI S
सकल—सुखदा पयस्वि—नीम्।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः नगणः जगणः ल. गु.
S I I   I I I   I S   I I   S
रक्षितु—मभिव—वनं प्रद—दी
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८   ९ १०   ११

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.
I I S   I S I   I I S   I S I   S
नृपपं—क्तिरार्यं—हृदया—कुलोद्ग—ता ॥
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १० ११ १२   १३

दया० महा० (१२।६७)

सगणः जगणः सगणः ल.
I I S   I S I   I I S   I
निगमो—द्गतेय—मपरा—पि
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १०

नगणः सगणः जगणः गु.
I I I   I I S   I S I   S
नियम—रुचिरा वलान्वि—ता ।
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १०

भगणः नगणः जगणः ल. गु.
S I I   I I I   I S I   I   S
धूर्तिवि—लयघ—टनानु—ग—ता
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १०   ११

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

। । S । S । । । S । S । S

परिव–र्धतां किल समा–ज-वल्ल–री ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम् (पि० ५।२८) इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुकर्षणीयम्। तेनाद्यमेव पादमेकतः=ऐक्येन पठेत् ॥२५॥

तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥२६॥

यदा उद्गतायास्तृतीये पादे रगण(ऽ।ऽ)नगण(।।।) भगण(ऽ।।) ग(ऽ)काराः दशाक्षराणि भवन्ति तत् सौरभकमिति नामान्तरं लभते। उदाहरणं यथा—

सगणः जगणः सगणः ल.

। । S । S । । । S S

अभिन—न्दितस्य हृदये—न

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः सगणः जगणः गु.

। । । । । S । S । S

कविकु—लरवि—र्मुनीश्व—रः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

रगणः नगणः भगणः गु.

S I S I I I S I I S

काव्यम—स्य गुणा—सौरभ—कं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

I I S I S I I I S I S I S

ललिता—र्थभाव—गरिमे—ति कोवि—दैः ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

सगणः जगणः सगणः ल.

I I S I S I I I S I

प्रसिधे—धितोऽपि वचने—न

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः सगणः जगणः गु.

I I I I I S I S I S

किमिति जडपु—जने र—तः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

रगणः नगणः भगणः गु.

S I S I I I S I I S

एतदे—व तव दोर्व्यस—नं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.
I I S   I S I   I I S   I S I   S
श्रविहो–द्गतार्थं इव गा–वगम्य–तै ॥२६॥
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १० ११ १२ १३

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

ललितं नौ सौ ॥२७॥

तृतीयस्य इति पदमनुवर्तते। तदा यस्या एवोद्गताया-स्तृतीयपादस्थाने नकारौ(III,III)सकारौ(IIS,IIS) भवतस्तदा ललितं नाम वृत्तं निगद्यते। उदाहरणं यथा—

सगणः जगणः सगणः ल.
I I S   I S I   I I S   I
स शिवा–शिवा नि–नदिने—य-
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १०

नगणः सगणः जगणः गु.
I I I   I I S   I S I   S
अमल—चरितं गुणोज्ज्वलम्।
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९ १०

नगणः नगणः सगणः सगणः
I I I   I I I   I I S   I I S
पुलकि—ततनु—रभिन—न्द्य गुरु-
१ २ ३   ४ ५ ६   ७ ८ ९   १० ११ १२

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

ललितं मनोधि–तमनं–स्त पुरितम् ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

(वया० महा० १२।५७)

सगणः जगणः सगणः ल.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ ।

नितरां जितेन्द्रि—यमगा—ध-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः सगणः जगणः गु.

। । । । । ऽ । ऽ । ऽ

विमल—विषयं दयान्वि—तम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः नगणः सगणः सगणः

। । । । । । । । ऽ । । ऽ

परहि—तपर— मतिर्वै—धंधुरं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

पुरुषं कदापि न हि या–न्ति दुर्गु–णाः ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

उपस्थितप्रचुपितं प्रथमादं मसौ जभौ गौ, सनौ जरौ ग्,
नौ स्, नौ न् जयौ ॥२८॥

यत्र प्रथमे पादे मकार(SSS)सकार(IIS)जकार(ISI)भकारा(SII) गकारौ(SS) च भवतः, द्वितीये पादे सकार(IIS)नकार(III) जकार(ISI)रेफा(SIS)ग(S)कारश्च, तृतीये पादे नकारौ(III.III) सकार(IIS)श्च, चतुर्थे पादे त्रयो नकारा(III.III.III)जकार(ISI) यकारौ(ISS) च भवतस्तद् "उपस्थितप्रचुपितं" नाम वृत्तं भवति। उदाहरणं यथा—

मगणः सगणः जगणः भगणः गु. गु.

S S S I I S I S I S I I S S

गङ्गोर्मी-हिमशी–ल-शृङ्ग–निर्गत–धा–रा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०११२ १३ १४

सगणः नगणः जगणः रगणः गु.

I I S I I I I S I S I S S

हृदयं हरति निसर्ग–रम्यशो–भा।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १११२ १३

नगणः नगणः सगणः

I I I I I I I I S

श्रमम—तिशय—मितदा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

ललितं मनांपि–तममं–स्त पूरितम् ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

(दया० महा० १२।५७)

सगणः जगणः सगणः ल.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ ।

नितरां जितेन्द्रि—यमगा—च-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः सगणः जगणः गु.

। । । । । ऽ । ऽ । ऽ

विमल—विषय दयान्वि—तम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः नगणः सगणः सगणः

। । । । । । । । ऽ । । ऽ

परहि—तपर— मतिभि—र्युतं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

पुरुषं कदापि न हि या–न्ति दुर्गु–णाः ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ, स्नौ ज्रौ ग्,
नौ स्, नौ न् ज्यौ ॥२८॥

यत्र प्रथमे पादे मकार(SSS)सकार(IIS)जकार(ISI)भकारा(SII) गकारौ(SS) च भवतः, द्वितीये पादे सकार(IIS)नकार(III) जकार(ISI)रेफा(SIS)ग(S)कारश्च, तृतीये पादे नकारौ(III.III) सकार(IIS)श्च, चतुर्थे पादे त्रयो नकारा(III.III.III)जकार(ISI) यकारौ(ISS) च भवतस्तद् "उपस्थितप्रचुपितं" नाम वृत्तं भवति। उदाहरणं यथा—

मगणः सगणः जगणः भगणः गु. गु.
SSS IIS ISI SII S S
गङ्गोत्री-हिमशै-ल-शृङ्ग-निर्गत-धा-रा
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०१११२ १३ १४

सगणः नगणः जगणः रगणः गु.
IIS III ISI SIS S
हृदयं हरति निसर्ग-रम्यशो-भा।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

नगणः नगणः सगणः
III III IIS
इयम—तिशय—निनदा
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः

। । । । । । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

प्रचल-रथच-लितस-लिला ल-लितान्ता ॥२८॥

वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ ॥२९॥

तृतीयस्य (पि० ५।२६) इति पदमनुवर्तते । उपस्थितप्रचुपितस्य तृतीयपादस्य स्थाने यदा नकारौ (।।।.।।।) सकार(।।ऽ) नकारौ(।।।) नकार(।।।) सकारौ(।।ऽ)च भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं सम्पद्यते। उदाहरणं यथा—

मगणः सगणः जगणः भगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ

वण्डोन्द्रस्य विव-र्द्धमान-विलस-त्पाञ्चो

सगणः नगणः जगणः रगणः ग.

। । ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

विपुलं वपुषि विलोक्य दुर्बल-त्वम् ।

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । ऽ । । । । । । । । ऽ

गुरुप-रिचर-णमना इतर-नगर-गमनं

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः

III III III ISI ISS

हृदय–निहित–निशित–शर न–नु मेने ॥२९॥

१२३ ४५६ ७ ८ ९ १०११ १२ १३ १४१५

(दया० महा० १२।६१)

शुद्धविराडृषभं तजराः ॥३०॥

'तृतीयस्ये'त्यनुवर्तनीयम्। उपस्थितप्रचुपितस्य तृतीयपादस्य स्थाने यदा तकार(ऽऽ।)जकार(।ऽ।)रेफा(ऽ।ऽ)भवन्ति, तदा 'शुद्धविराडृषभ' नाम वृत्तं निगद्यते। उदाहरणं यथा—

मगणः सगणः जगणः भगणः गु गु

SSS IIS IS I SII S S

राजीयं रुचिर–महा म–नोरम–शो–भा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०१११२ १३ १४

सगणः नगणः जगणः रगणः गु

IIS III IS I SII S

शशिनि–र्मलच–न्दना स–रोजने–भा।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०१११२ १३

तगणः जगणः रगणः

SSI ISI SIS

श्वेताम्ब—रगात्र—शालिनी

१२ ३ ४५६ ७ ८ ९

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः

| | | | | | | | | | S | | S S

सुखय–ति हृद–यमति–शयं म–नुजानाम् ॥३०॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

इति विषमवृत्ताधिकारः ।

अर्धे ॥३१॥

पूर्वं नानाविधानि छन्दांस्युदीरितानि । इदानीं नियमेन निगद्यन्ते । 'अर्धे' इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदितः परस्तादनुक्रमिष्यामोऽर्धे एव तद् विज्ञेयम् ॥३१॥

उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् ॥३२॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयः(IIS.IIS.IIS)सन्ति लकार(I)-गकारौ(S) च क्रमेण, द्वितीये भकारास्त्रयो(SII.SII.SII)भवन्ति गकारौ(SS)च भवतस्तद्–'उपचित्रकं' नाम वृत्तं कथितम् । अर्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद् द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । उदाहरणं यथा—

सगणः सगणः सगणः ल. गु.

I I S I I S I I S I S

उपचि—त्रकका—ननसु—न्द—रे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

कोकिल—कूजन—मञ्जुर—वा—ने ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

सगणः सगणः सगणः ल. गु.

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ

हिमशी—तपदा—न्तिकप—त—ने

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

पर्णकु—टीनिकु—रम्बम—रा—जन् ॥३२॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(दया० महा० १२।८४)

द्रुतमध्या भौ भगौ ग्, नजौ ज्यौ ॥३३॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा(ऽ।।ऽ।।ऽ।।)गकारौ(ऽऽ)च भवतः, द्वितीये नकार(।।।)जकारौ(।ऽ।) जकार(।ऽ।)यकारौ(।ऽऽ)च भवतस्तद् वृत्तं 'द्रुतमध्या' नाम। अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ विज्ञेयौ। उदाहरणं यथा—

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

यद्यपि शीतल—या हिम—शै—ला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः जगणः जगणः यगणः

I I I I S I I S I I S S

द्रवत—रति प्र—बलाम्बु—तरङ्गा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०१११२

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S I I S S

पुष्पहृ—रिस्थल—पार्श्वग—ग—ङ्गा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः जगणः जगणः यगणः

I I I I S I I S I I S S

श्रयति गति मृ—दुलद्रु—तमध्याम् ॥३३॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

(दया० महा० १२।८

वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग् ॥३४॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा(IIS.IIS.IIS) गकार(S)श्चैवं द्वितीये भकारास्त्रयो(SII.SII.SII) गकारौ(SS)च भवतस्तद् 'वेगवती' नाम वृत्तं निगदितम् । उदाहरणं यथा—

सगणः सगणः सगणः गु.

S I I I I S I I S S

नृपशि—विभगी—रथकी—र्त्ति-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S I I S S

केतन—भा गिरि—राजभ—वा या।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

सगणः सगणः सगणः गु.

I I S I I S I I S S

विमला—म्बुमयो मुनिसे—व्या

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S I I S S

वेगव—ती वह्—ति प्रब—लो—र्मिः ॥३४॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(दया० महा० १२।८२)

भद्रविराट् तजौ र्गौ, म्सौ ज्गौ ग् ॥३५॥

यस्य प्रथमे पादे तकार(SSI)जकारौ(ISI)रेफ(SIS)गकारौ(S) च भवेताम्, द्वितीये मकार(SSS)सकार(IIS)जकारा(ISI)गकारौ(SS) च स्यातां तद् वृत्तं 'भद्रविराट्' नाम्नोदीर्यते। उदाहरणं यथा—

तगणः जगणः रगणः गु.

S S I I S I S I S S

हन्तापि नरेन्द्र! नाकरी—स्त्वं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

मगणः सगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

वेदाना विदुषां वरेण वा—र्त्तांम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः भगणः रगणः गु.

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

इत्थं द—समेक—मालिख—त्त

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

मगणः सगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

गौरो भ—द्रविराद् सुहृद्व—रोऽश्वम् ॥३५॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(दया० महा० १२।३४)

तगणः जगणः रगणः गु.

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

यच्चित्त—पवे शु—भास्ति वि—द्या

१ २ ३ ४ ५ ७ ८ ९ १०

मगणः सगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । ऽ

हस्ते दा—न—पर—म्परा व—रा वा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः जगणः रगणः गु.

S S I I S I S I S S

विश्वेऽप्य—खिले स एव च—न्द्रो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

यगणः सगणः जगणः गु. गु.

S S S I I S I S I S S

यास्काचा-र्य इवा-तिरम्य-वृ-त्तः ॥३५॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

केतुमती सजौ सगौ, भरौ नगौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे सकार(IIS)जकारौ(ISI)सकार(IIS)गकारौ(S) च विलसतः, द्वितीये पादे भकार(SII)रकार(SIS)नकारा(III) गकाराभ्यां(SS) समं विलसन्ति तद् वृत्तं 'केतुमती' नाम सम्पद्यते। उदाहरणं यथा—

सगणः जगणः सगणः गु.

I I S I S I I I S S

समलं—कृतां नृ—पतिवृ—न्दै-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

भगणः रगणः नगणः गु. गु.

S I I S I S I I I S S

राजस—भां महोत्सव—सु—शोभाम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

सगणः जगणः सगणः गु.

। । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

प्रययौ विलोकि—तुमथो—रकः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः रगणः नगणः गु. गु.

ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

केतुम—तीं महा—गंलवु—रीं ताम् ॥३६॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(दया० महा० १२।४७)

आख्यानकी तौ ज्गौ ग्, जतौ ज्गौ ग् ॥३७॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ(ऽऽ।,ऽऽ।)जकारो(।ऽ।)गकारौ(ऽऽ)च, द्वितीये जकार(।ऽ।)तकारौ(ऽऽ।)जकारो(।ऽ।)गकारौ(ऽऽ)च विद्येत तद् वृत्तम् 'आख्यानकी' इत्याख्यायते। उदाहरणं यथा—

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

लीलाम्बु—दानाम—बलोम—योऽ—धः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

प्रहर्ष—ता चाब—बलाक—पं—क्तिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

मन्दार—मालाह—विभाव—हृ—न्तो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

समुत्थ-तन्तो मु-धमात-नो-ति ॥३७॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(प्रकृतिसौन्दर्यं ४-२१)

विपरीताख्यानकी ज्तौ जगौ ग्, तौ ज्गौ ग् ॥३८॥

यस्य प्रथमे पादे जकार(ISI)तकारौ(SSI) जकारौ(ISI)गकारौ(SS)च, द्वितीये पादे तकारौ(SSI.SSI)जकारौ(ISI)गकारौ(SS)च वर्त्तेते तद् वृत्तं 'विपरीताख्यानकी' नाम निगद्यते। उदाहरणं यथा—

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

मनोर—मामिन्द्र—धनुष्य—मे—न—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

नीलाम्बु—दे विष्णु—पदेऽम्बु—दे—नु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

जगणः तगणः जगणः गु. गु.
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
अनेक—वर्णैः प्र—विराज—मा—नं
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
पुष्पाणि कान्ति रु–चिराम्ब–र–स्य ॥
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(प्रकृतिसौन्दर्यं ४।२२)

अथ च—

जगणः तगणः जगणः गु. गु.
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
पतिम्व–रा साद्भु–तराव–मा–ला
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
मालां ग–ले पात–यितुं सु–शी–ला ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

जगणः तगणः जगणः गु. गु.
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
वरस्य पार्श्वे प्र–चचाल यावत्
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

तावत् कुमारोऽभिययौ कुमारीम् ॥३८॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(गुरुकुलशतके—७९)

हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ ॥३९॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो (IIS,IIS,IIS) लकार (I) गकारौ (S) च, द्वितीये पादे नकार (III) भकारौ (SII) भकार (SII) रेफौ (SIS) च भवतस्तद् वृत्तं 'हरिणप्लुता' नाम विलसति । उदाहरणं यथा—

सगणः सगणः सगणः ल. गु.

I I S I I S I I S I S

सुखसागरतीरनिवासिनो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I S I I S I I S I S

मुनिहृरेखकण्ठमिता बुधाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सगणः सगणः सगणः ल. गु.

I I S I I S I I S I S

मतभङ्गमवाप्य पलायिता-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अनेक—वर्णाः प्र—विराज—मा—नं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

पुष्णाति कान्ति न–विराम्ब–र–स्य ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(प्रकृतिसौन्दर्य ४।२२)

अथ च—

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

पतिम्ब–रा साद्भु–तराज–मा–ला

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

मालां ग–ले पात–वितं सु–शी–ला ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

वरस्य पार्श्वे प्र–चचाल यावत्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

तावत् कु–मारोऽभिद–धौ कु–मा–रीम् ॥३८॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

(गुरुकुलशतके—७९)

हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो(IIS.IIS.IIS)लकार(I)गकारौ(S) च, द्वितीये पादे नकार(III)भकारौ(SII) भकार(SII)रेफौ(SIS)च भवतस्तद् वृत्तं 'हरिणप्लुता' नाम विलसति। उदाहरणं यथा—

सगणः सगणः सगणः ल. गु.

IIS IIS IIS I S

सुजला—गर—तो—रनिवा—सि—नो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः भगणः भगणः रगणः

III SII SII SIS

मुनिह—रेष्व—कण्ट–मि–ता बुधाः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सगणः सगणः सगणः ल. गु.

IIS IIS IIS I S

मतभ—ङ्गमवा—प्य पला–यि—ता-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः भगणः भगणः रगणः

। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ

मृगनि—भा भव—तो हरि—णप्लुता ॥३९॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

(दया० महा० १२।४५)

अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्, न्जौ ज्रौ ॥४०॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ(।।।,।।।)रेफ(ऽ।ऽ)लकार(।)गकाराः(ऽ)श्च स्युः, द्वितीये पादे नकार(।।।)जकारौ(।ऽ।)जकार(।ऽ।)रेफौ(ऽ।ऽ)च स्यातां तद्वृत्तम् 'अपरवक्त्रं' नाम कथ्यते। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ

क्षणम—पि विम—लेन चे—त—सा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः जगणः जगणः रगणः

। । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

विरम—मलान—मुखोन्मु—ने—र्नु यः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

नगणः नगणः रगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ

न पुन—रपर—वक्त्रमै—क्ष—त

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

नगणः जगणः जगणः रगणः

I I I I S I I S I S I S

प्रवर—गिरां म—हिमेह—गद्युतः ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

(दया० महा० १२।४६।)

पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, न्जौ ज्रौ ग् ॥८१॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ(III, III)रेफ(SIS)यकारौ(ISS)च विलसतः, द्वितीये पादे नकार(III)जकारौ(ISI)जकार(ISI)रेफौ(SIS) गकार(S)श्च विराजते तद् वृत्तं 'पुष्पिताग्रा' नामोदीर्यते । उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः यगणः

I I I I I I S I S I S S

मुनिव—रवच—नामृते—न सिक्ता ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

नगणः जगणः जगणः रगणः गु.

I I I I S I I S I I S S S

तरुण–तपोध–नमान–सोत्तमो–र्वी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

नगणः नगणः रगणः यगणः

I I I I I I S I S I S S

शुभगु—णवप—नाब्जपु—ष्पिताग्रा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

नगणः जगणः जगणः रगणः गु.

। । । । S । । S । S । S S

समन्त-ति देव-मनोह-रा फला-ढ्या ॥४१॥

१२३ ४५६ ७८९ १० १११२ १३

(दया० महा० १२।३९)

यवमती र्जौ र्जौ, ज्रौ ज्रौ ग् ॥४२॥

यस्य प्रथमे पादे रेफ(SIS)जकारौ(ISI) पुनरपि रेफ(SIS) जकारौ(ISI) राजतः, द्वितीये पादे जकार(ISI)रेफौ(SIS) भूयोऽपि जकार(ISI)रेफौ(SIS)गुरु(S)श्च राजते तद् वृत्तं 'यवमती' नाम निगद्यते । उदाहरणं यथा—

रगणः जगणः रगणः जगणः

S । S । S । S । S । S ।

सङ्गमे नदीश-वस्य यद् विभाति

१२३ ४५६ ७८ ९ १०११ १२

जगणः रगणः जगणः रगणः गु.

। S । S । S । S । S । S S

रसाल-कौमुदा-हिमद्रु-मादिर-म्यम् ।

१२ ३ ४ ५६ ७८९ १० १११२ १३

रगणः जगणः रगणः जगणः

S । S । S । S । S । S ।

दिव्यद्रु-खनाम-कं प्रसून-शोभि

१२३ ४५६ ७८९१० ११ १२

जगणः रगणः जगणः रगणः गु.

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

मनस्वि–साधु–वन्दित ध्रु–वालया–द्वयम् ॥४२॥

१२ ३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११

शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥४३॥

यस्य प्रथमे पाद एकोनत्रिंशदक्षराणि विलसन्ति, द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते च प्रत्येकं गुरु(ऽ)विराजते तद् वृत्तं 'शिखा' नामाभिधीयते। अर्धे (पि० ५।२१) इत्यधिकाराद् द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव। 'अन्ते ग्' इति नियमार्थमेतत्। अन्त एव गुरुर्नान्यत्र। तेनायुक्(१,३)पादेऽष्टाविंशत्यक्षराणि लघूनि विधन्तेऽन्ते गुरुरेकः। युक्(२,४)पादे त्रिंशल्लघवः सन्त्यन्ते गुरुश्च। उदाहरणं यथा—

गु. ऽ

अभिनववकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरितहरिति मधौ

([illegible])

गु. ऽ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि मुदितपिकनिकरे।

([illegible])

गु. ऽ

विकसितविविधकुसुमकुलमधुरभिनुरभिजनगनिलकविरसे

([illegible])

गु. ऽ

विहितनयनयुगलविषयविधुवरकुलि रहमिह रमजलनिधिनिरतः ॥

([illegible])

खञ्जा महत्ययुजीति ॥४४॥

इयमेव शिखा पूर्वोदिते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि (१, ३) सति पारिशेष्यादितरस्मिंश्च युजि (२, ४) सति खञ्जा नाम च्छन्दो भवति। अयं भावः—एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः करणीयः। एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः। शेषं यथाप्राप्तमेव। इति करणमध्याय-परिसमाप्तिपरिज्ञानाय। उदाहरणं यथा—

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनहृशि परिणतकणकपिलकलमे (३१)

प्रविकसदसमकुसुमघनपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये। (२९)

शुचिशशिमहसि विवृतनरपथिहि मुदितमधुलिहि विमलितधरणितले (३१)

किमपरमिह वरजनक! सुखमनुभवति मम हृदयमभजमधुना ॥४४॥ (२९)

(भावं परिवर्त्य महाकवेर्हलायुधस्य)

अर्धसमवृत्ताधिकारः समाप्तः।

इति श्रीमन्मुनिमेधाव्रताचार्यरचितायां
वृत्तिमञ्जुलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ
पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

❋ अथ षष्ठोऽध्यायः ❋

इदानीं समवृत्तनिर्देशाय यतिनिर्णयपुरस्सरं षष्ठमध्यायमारभते सूत्रकारः —

यतिर्विच्छेदः ॥१॥

यतिरित्यधिकार आसप्तमाध्यायावसानात्। विच्छिद्यते विभज्यते पादपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदो विरामस्थानम्। तदेव यतिशब्देनोदीर्यते। वस्वादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वाद्यतिमेवाश्रयन्त इति मत्वा तैरुपलक्षितेष्वक्षरेषु विश्रमः करणीय इत्याशयः। इयञ्च यतिः श्रुतिसौकर्यार्थं नियतस्थानेषु विधेया। नियतन्तु जिह्वेष्टविरामस्थानमेव। विशेषतो यतिनियमनं तत्र तत्र सूत्रकारैर्निदर्शितमेव। सामान्यतया तन्नियमनं तु परिभाषापद्याभ्यामुपनिबध्यते। यथा —

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः।
क्वचित्पादत्रयस्यान्ते सा मता विषमादिषु॥
दृश्यते पदमध्येऽपि वाक्यपदौ समस्थले।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ॥

तत्र 'यतिः सर्वत्र पादान्ते' इति प्रायः समवृत्तपरकम्। विषमवृत्ते तु 'उद्गतामेकतः...' इति सूत्रे प्रथमद्वितीयचरणयोरविरामेणोक्त्या नियमभङ्गप्रसङ्गात्। 'श्लोकार्द्धे तु विशेषतः' इत्यर्धसमवृत्तपरकम्। 'विशेषत' इति कथनात् सामान्यतया तदर्धेऽपि विरामोपपत्तिः। 'क्वचित्पादत्रयस्यान्ते' इति विषमवृत्तपरम्। उपस्थितप्रचुपितादौ प्रथमं चरणं पृथक् पठित्वा

चरणात्पूर्वमेकत्रैव पठनविधानदर्शनात् । वसन्ततिलकादौ शमवृत्ते पदमध्येऽपि पादान्तरे यतिः कर्त्तव्येति परिभाषाया अभिप्रायः ॥१॥

तनुमध्या त्यौ ॥२॥

यस्य पादे तकार-यकारौ भवतस्तद् वृत्तं तनुमध्याऽभिधीयते । उदाहरणं यथा—

तगणः यगणः तगणः यगणः

ऽऽ । । ऽ ऽ ऽऽ । । ऽ ऽ

येयं त्रिलोके पूज्या जगन्मूर्तेः ।

तगणः यगणः तगणः यगणः

ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ

सालं न-रक्षार्थं द्वारं तरलानाम् ।२।

—इति कविवराविलानन्दशर्मणः ।

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥३॥

यस्य पादे जकार-सकारौ गकारश्च भवति तद् वृत्तं कुमारललिताऽभिधीयते । उदाहरणं यथा—

जगणः सगणः गु. जगणः सगणः गु.

। ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

परेश-कृतिसु-घटी नितान्त-मधुरा-गम ।

जगणः सगणः गु. जगणः सगणः गु.

। ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

कुमार-ललिता-यां तनोतु कविहृद्-सः ।३।

माणवकाक्रीडितकं भ्तौ ल्गौ ॥४॥

यस्य पादे भकारतकारौ लकारगकारौ च विलसत-स्तद् वृत्तं माणवकाक्रीडितकं कथ्यते। उदाहरणं यथा—

भगणः तगणः ल. गु. भगणः तगणः ल. गु.

S I I S S I I S S I I S S I I S

माणव-काक्रीडि-त-कं यः कुरु-ते कन्दु-क-हृत्।

भगणः तगणः ल. गु. भगणः तगणः ल. गु.

S I I S S I I S S I I S S I I S

कामम-सौ शक्ति-ध-रं विन्दति कान्ति रु-चि-राम ॥४॥

चित्रपदा भौ गौ ॥५॥

यस्य पादे भकारौ गकारौ च राजतस्तद् वृत्तं चित्रपदा उदीर्यते। उदाहरणं यथा—

भगणः भगणः गु. गु. भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S S S I I S I I S S

चित्रप-दार्थम-नो-ज्ञं मेरुक-पत्तन-मा-पत्।

भगणः भगणः गु. गु. भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I S S S I I S I I S I

चित्रप-दाञ्चित-वा-णी— मोहित-कोविद आ-र्यैः ॥

(दशा० महा० १२।६

भगणः भगणः गु. गु. भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S S S I I S I I S S

यस्य मु–खे प्रिय–वा–णी चेतसि सज्जन–ता च ।

भगणः भगणः गु. गु. भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S S S I I S I I S S

भिन्न–पदापि च ल–क्ष्मी—स्तं पुरु–षं न ज–हा–ति ॥५॥

(इति महाकवेर्हलायुधस्य)

विद्युन्माला मौ गौ ॥६॥

यस्य पादे मकारौ गकारौ च विलसतस्तद् वृत्तं विद्युन्मालाभिधीयते । उदाहरणं यथा—

मगणः मगणः गु. गु. मगणः मगणः गु. गु.

S S S S S S S S S S S S S S S S

आचार्या–णां शीर्षे धृ–त्वा धर्मोद्धा–रायैतो या–ताः ।

मगणः मगणः गु. गु. मगणः मगणः गु. गु.

S S S S S S S S S S S S S S S S

विद्युन्मा–लालीलान् भा–वान् कर्मेन्द्रो मत्वा स–र्वान् ॥

(दया० महा० १२।६२)

मगणः मगणः गु. गु. मगणः मगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

विद्युन्मा-ला-लोलान् भो-गान् मुक्त्वा मुक्तौ यत्नं कुर्यात् ।

मगणः मगणः गु. गु. मगणः मगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

ध्यानोत्प-न्नं निःसा-मा-न्यं सौख्यं भो-क्तुं यद्या-काङ्-क्षेत् ॥६॥

इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

हंसरुतं म्नौ गौ ॥७॥

यस्य पादे मगण—नगणौ गकारौ च लसतस्तद् वृत्तं हंसरुतं नाम भजते । उदाहरणं यथा—

मगणः नगणः गु. गु. मगणः नगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

अभ्यागा-मिशशि-ल-क्ष्मी-मञ्जीर-क्वणित-तु-ल्यम् ।

मगणः नगणः गु. गु. मगणः नगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

तीरे रा-जति न-दी-नां रम्यं हं-सरुत-मे-तत् ॥७॥

भुजगशिशुसृता नौ म ॥८॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च राजति तद् वृत्तम् भुजगशिशुसृता नाम लभते । उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ

इयम-धिकत-रं रम्या शिखरि-तरु-व-रश्यामा।

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ

रमय-ति हृद-यं नृ्णां भुजग-शिशुसृ-ता गङ्गा ॥८॥

हलमुखी रनौ स् ॥९॥

यस्य पादे रेफ—नकार—सकारा भवन्ति तद् वृत्तं हलमुखी यदीर्यते। उदाहरणं यथा—

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

ऽ । ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ । । । । । ऽ

भास्वरे कुरुकु—लगृहे मत्कृतां सरस—कविताम्।

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

ऽ । ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ । । । । । ऽ

वर्णिनो—ऽध्ययन—निरताः सम्पठन्ति सरसहृदा ॥९॥

शुद्धविराट् मसौ जगौ ॥१०॥

यस्य पादे मकार—सकार—जकार—गकारा भवन्ति तद् वृत्तं शुद्धविराड् निगद्यते। उदाहरणं यथा—

मगणः सगणः जगणः गु. मगणः सगणः जगणः गु.

S S S I I S I S I S S S S I I S I S I S

आचार्या–ङ्घ्रियुगं स साद–रं नत्वा हे–मपदं पदे न्य–धात् ।

मगणः सगणः जगणः गु. मगणः सगणः जगणः गु.

S S S I I S I S I S S S S I I S I S I S

पश्चाच्छ्रा-मयुतो यतीश्व-रो भक्तः शु-द्धविराट्-परात्म-नः ॥१०॥

(दया० महा० १२।५५)

प्रणवो म्नौ य्गौ ॥११॥

यस्य पादे मकार–नकार–यकार–गकारा भवन्ति तद् वृत्तं प्रणवो नामोदीर्यते । उदाहरणं यथा—

मगणः नगणः यगणः गु. मगणः नगणः यगणः गु.

S S S I I I I S S S S S S I I I I S S S

आचख्यौ नियम–विधं वृ–त्तं शास्त्रार्था–जिसम–य–सं–वृत्तम् ।

मगणः नगणः यगणः गु. मगणः नगणः यगणः गु.

S S S I I I I S S S S S S I I I I S S S

श्रुत्वा तन्मुदित-नरो जा-तः शिष्यस्य प्रणव-पराचा-र्यः ॥११॥

(दया० महा० १२।५६)

रुक्मवती भ्मौ स्गौ ॥१२॥

यस्य पादे भकार—मकार—सकार—गकारा विद्यन्ते तत्

वृत्तं रुक्मवती समुच्यते। उदाहरणं यथा—

भगणः मगणः सगणः गु. भगणः मगणः सगणः गु.

S I I S S S I I S S S I I S S S I I S S

उत्तर-भागे भा-रतभू-मे-दुर्गम-कैलासा-द्रिशिखा सा।

भगणः मगणः सगणः गु. भगणः मगणः सगणः गु.

S I I S S S I I S S S I I S S S I I S S

सूर्यम-पूर्वस्तू-प्तुषा-रा रुक्मव-ती संभा-ति मनोज्ञा ॥१२॥

मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥१३॥

यस्य पादे रेफ—जकारौ रेफ—गकारौ च राजेते तद् वृत्तं मयूरसारिणी समाख्यायते। उदाहरणं यथा—

रगणः जगणः रगणः गु. रगणः जगणः रगणः गु.

S I S I S I S I S S S I S I S I S I S S

मञ्जुलै-र्मही-रु-हैः फला-ढ्यैः शोभते सुपक्व-वेदिका-लम्।

रगणः जगणः रगणः गु. रगणः जगणः रगणः गु.

S I S I S I S I S S S I S I S I S I S S

सन्ध्यया समं सु-वर्णशा-ला यजम-त्र तन्व-तेऽनुका-लम् ॥१३॥

मत्ता म्भौ स्गौ ॥१४॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकारा राजन्ते तद् वृत्तं

मत्ता नामोदीर्यते । उदाहरणं यथा—

मगणः भगणः सगणः गु. मगणः भगणः सगणः गु.

S S S S I I I I S S S S I S S I I I I S S

गौरीवक्त्रा-ने रवि-तनया-या यात्रिया-ताद् पूत-बहुवि-ताः ।

मगणः भगणः सगणः गु. मगणः भगणः सगणः गु.

S S S S I I I I S S S S S S I I I I S S

यस्यामू-र्मुर्वति-स्वपरा-गो-मत्ता म-ल्ला इव मधुरां ताम् ॥१४॥

(दया० महा० १२।५४)

उपस्थिता तजौ जगौ ॥१५॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च विद्येते तद् वृत्तम् उपस्थिता नाम निगद्यते । उदाहरणं यथा—

तगणः जगणः जगणः गु. तगणः जगणः जगणः गु.

S S I I S I I S S S S S I I S I I S I S

यस्यां दृ-न्निरीक्ष्य-प्रवेश-भृत् नानाम-णिमौक्तिक-कपण्ड-ना ।

तगणः जगणः जगणः गु. तगणः जगणः जगणः गु.

S S I I S I I S S S S I I S I I S I S

लक्ष्मीम-दमत्त-मना भृ-शं मुग्धा ज-नता स-मुपस्थि-ता ॥१५॥

(दया० महा० १२।६८)

इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ॥१६॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च भवति तद् वृत्तम् इन्द्रवज्रा नाम विन्दति । उदाहरणं यथा—

तगणः तगणः जगणः ग. ग.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
यज्ञोप—वीतं प—रिधाय क—न्या

तगणः तगणः जगणः ग. ग.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
मन्त्रान् व–दन्त्यो हृ–वनं वि–ते–नुः ।

तगणः तगणः जगणः ग. ग.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
सायं प्र—भाते नि—यमेन स—न्ध्यां

तगणः तगणः जगणः ग. ग.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
मात्राधि–नेत्र्या च समं व–ति–न्यः ॥

(गुरुकुलशतके ६१ श्लोकः)

अथ च—

तगणः तगणः जगणः ग. ग.
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
भग्नं ह–पाङ्गैः स–ह यः स–म–स्तान्

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

सार्थानधीते चतुरोऽपि वेदान् ।

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

दिग्वेद-वर्षाव-धि स व-ती-न्द्र-

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

आदित्य-संज्ञां ल-भते म-नी-षी ॥

(गुरुकुलशतके ४७ श्लोक)

इन्द्रवज्रा—

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

प्रत्येन्द्र—वज्रोप—मगोच—रे—षु

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

इत्येन्द्रि—यस्य क्ष—णभंगु—रे—षु ।

तगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

नाभून्म–नो लीन–मयं य–मी–न्द्रो

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

यातोऽज–मेरं ज–नमङ्ग–ला–र्यो ॥१६॥

(दया० महा० १२।१)

उपेन्द्रवज्रा जतौ जगौ ग् ॥१७॥

यस्य पादे जकार–तकार जकारा गकारौ च विद्येते तद् वृत्तम् उपेन्द्रवज्रा व्यवह्रियते। उदाहरणं यथा—

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

उपेन्द्र—वज्रं गि—रिदान—वा—नां

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

यशं य–था कुण्ठि–तवीर्य–मा–स्त ।

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

तथैव तद्वाक्कु–लिशाग्र–म–स्तात्

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

प्रभाव–हीनं म–तवादि–वृ–न्दम् ।।

(दया० महा० १।२)

अथ च—

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अथ भ्र—मैलाप—सवेष—धा—री

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

सुवर्ण—धारी प्रि—यराम—च—न्द्रः ।

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अगस्त्य—विप्रर्षि—गुरुं दि—दृ—क्षुः

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

समाय—यौ सानु—जभार्य आ—र्यः

(गुरुकुलशतके ६८ श्लोकः)

आद्यन्तावुपजातयः ॥१८॥

आद्यन्तावित्यनन्तरोक्ताविन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादौ निगद्यते। तौ यदा विकल्पेन पर्यायेण जायेते तदा उपजातयः प्रस्तारवशाच्चतुर्दशप्रकारा जायन्ते। क्रमशो नामानि लिख्यन्ते— १. कीर्तिः २. वाणी ३. माला ४. शाला ५. हंसी ६. माया ७. जाया ८. बाला ९. आर्द्रा १०. भद्रा ११. प्रेमा १२. रामा १३. ऋद्धिः १४. बुद्धिः। तत्र क्रमशः उदाहरणानि—

उपजातिः —इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

भूत्वा य—था यास्त्वु—पजाति—मु—ख्याः

इन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

पुष्पामृ—तं पातु—मधुवि—द—ब्जाः।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

मनोज्ञ—बोधामृ—तमार्ग—श्री—ला:

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ ।   ऽ ऽ ।   । ऽ ।   ऽ   ऽ

भुजङ्ग—लाधार—श्लेष—पा—णम ॥

उपजातिभेदः (१) कीर्तिः—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ ।   ऽ ऽ ।   । ऽ ।   ऽ   ऽ

मनोर—थाराम—भुवो म—हे—न्द्रैः

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ ।   ऽ ऽ ।   । ऽ ।   ऽ   ऽ

कीर्तिर्न—टी तत्र पुरे न—न—र्त ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ ।   ऽ ऽ ।   । ऽ ।   ऽ   ऽ

विज्ञाप—यन्ती गु—णगौर—वा—णि

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ।   ऽ ऽ ।   । ऽ ।   ऽ   ऽ

चित्तं ह—रन्ती गु—णिनां वि—ला—सैः ॥

(२) वाणी—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

जीवेश—सर्गक—मवेद—वा—णी

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

विचार—णायोश—मतानु—गैः सः ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

धन्वन्त-र्यं वनिय—वरः स—शा—स्त्रं

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

चक्रे स्व-धर्मांत-मताभि-मा-नी ॥

(३) माला—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

तदीशु—देवस्य परेश—ता—या

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

पुनर्न–निरवे म–रणं ग–त–स्य ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

आरोह–णादाव––नु–योग– मा–र्गां

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

तर्कांशु–माली क–लयाम्ब–भू–व ॥

(४) शाला—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

शास्त्रार्थ—शालाग––तपाद––री–शो

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

दृष्टोऽत्र––वीदाह—नबुद्धि—रे—नम्

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

कदाचि—दौहृत्व—चनैर—क—श्वं

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

कारागृ—हं यास्य-ति तर्क—वा—गी ।।

(५) हंसी—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

स्वसत्य—धर्मध्व—सतस्य वा—रा

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

भयाक—रो मे न बिभेमि ना—तः ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अनिष्ट—कृत्स्यां न हि कष्ट—दा—तु—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

हंसीं गि-रं तां मु-निरिक्ष्व—गा-दीत् ॥

(६) माया—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

मतं त्व—येयं न नरेन्द्र—भी-रवा

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

मयाम—वोऽसौ नु— शवन्तु हे-षः

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

भवत्प्र—भुः किं ग—तपाश—बा-नै-

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

मांयावि-लोकंनि-हतो न धी-मन् ?

(७) जाया—

इन्द्रवज्रा

तगण: तगण: जगण: गु. गु.

S S I S S I I S I S S

राधिन्ध—नाथवत्य निवन्ध— रो— म

उपेन्द्रवज्रा

जगण: तगण: जगण: गु. गु.

I S I S S I I S I S S

मिमेल सैनाह—तथाङ् गु—र्नो—न्द्रः।

उपेन्द्रवज्रा

जगण: तगण: जगण: गु. गु.

I S I S S I I S I S S

कुतो स्व—आयानि—व भुवन—वान नु

इन्द्रवज्रा

तगण: तगण: जगण: गु. गु.

S S I S S I I S I S S

बद्धा स्थ—पृच्छत् स मुनि न—हे—न्द्रः॥

(८) बाला

इन्द्रवज्रा

तगण: तगण: जगण: गु. गु.

S S I S S I I S I S S

बद्धाभि—धाना व—दशो म—नु—ष्या-

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

स्यात्तगु बालाग-मनाप-रा-धो ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

ब्रह्मा म—हर्षिरतु पवित्र—श्री—श्री

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

बभूव श्रीमान्नि-ति सं ग-भा-गै ।

(६) आर्द्रा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

भुजंग-नोक्त्या व-नितः स ओ-जः

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

शार्दूल-राहमा प्र-णयैः ए-ह-न्त्रा

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

पत्रं लि-खित्वा नि-जपाणि-ने-दं

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S I I S I S S

ददौ मु-नीन्द्राय गुणैक-गृ-ह्यः ॥

(१०) भद्रा

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

भद्रा ! द-यानन्द-सरस्व-ती-न्द्रो

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

वरेण्य- विद्वान् नि-गमाग-मा-नाम्

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

श्रुत्तीह दृष्टो न मयेद-ग-न्यः

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। S । S S । । S । S S

स्वजीव–ने संस्कृ–त–पण्डि–तो–शा ।।

(११) प्रेमा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। S । S S । । S । S S

क्षमाय–मेनास्य हि सज्ज–न–स्य

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। S । S S । । S । S S

महान् सु–त्यागी भ–विता ज–न–स्य ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S । S S । । S । S S

प्रेमार्द्र-चित्ता पु–रुषा म–हान्तो

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। S । S S । । S । S S

भवन्ति नूनं वि–रला ज–ग–त्याम् ।।

(१२) रामा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

रामार-माभ्यां वि-रतो मि-ता-र्थं

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

आन्तानन-रञ्जो भु-वनेश-भ-क्तः ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

समाग-माकांक्षि- विरेष भ-र्द्धैः

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

शुभान्त-रात्माऽऽद-रणीय ए-व ॥

(१३) ऋद्धिः—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

स ऋद्धि-भागाप्त-नियोगि-ना-थो

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

श्रीयोगि-नाथो गु-रु सत्य-भा-मे।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

प्रजेश्व-रोऽयं ज-नकः प्र-जा-नां

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

प्रजास्तु राज्ञोऽपि निजप्र-जा-वत् ॥

(१४) वृद्धिः—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु. गु.

S S I S S I I S I S S

पुत्र प्र-यान्त वि-परीत-मा-र्गं

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

पिता नि-रुन्ध्याद् प्र-वृद्धि-रे-षा।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

शुचास—कः शास्ति-तनिन्द्य—का—यँ

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

I S I S S I I S I S S

निवार्य धर्मेषु नियोज—ये—त्ताः ।।

(यथा० महा० स० १२ श्लो० १-१७)

दोधकं भौ भगौ ग् ॥१६॥

यस्य पादे भगणास्त्रयो गकारौ च विन्यस्तस्तद् वृत्तं दोधक शब्देनोच्यते। उदाहरणं यथा—

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S I I S S

पुण्यवि—रोधक—निन्द्य-नि—ना-द

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

S I I S I I S I I S S

बन्धुल--मानस—दोधक--शी--लम् ।

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

अन्य-क—लत्र-वि—लोकन—मो—हं

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

संयमि—जीवन—शत्रु वि—मु—ञ्चेत् ॥

शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्रऋषयः ॥२०॥

यस्य पादे मगण-तगणौ तगणो गकारौ च विराजेते तद् वृत्तं शालिनी नामाभिधीयते। समुद्रः=चतुर्षु, ऋषिः=सप्तसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

निस्सार्यो—मू(४)कष्ट—कान् दर्पे—ह—पान्(७),

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

स्वान्तस्थो—णी(४)कालि—नीं पुण्य—स—र्पः(७)।

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

सम्पाद्य स्वां(४)ताप—सी संय—मी—र्षं(७),

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

नत्वाऽऽत्मा–नं(४)मोक्ष–लक्ष्मीम–भी–ष्टु(७) ॥

(दया० महा० १२/४०)

अथ च—

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

यत्राश्रे–यो(४)ब्रह्म–चर्याव–ता–रो(७),

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

यावज्जी–वं(४)ब्रह्म–चर्यं जु–गो–प(७) ।

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

वैराग्य–श्री(४)शोभ–मानो म–हा–त्मा(७),

मगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

ब्रह्मज्ञा–नं(४)ब्रह्म–चर्येण ले–भे(७) ॥२०॥

(ब्रह्मचर्यशतके १३८ श्लोकः)

वातोर्मी म्भौ त्गौ ग् च ॥२१॥

यस्य पादे मगण–भगण–तगणा गकारौ च विलसतस्तद् वृत्तं 'वातोर्मी' नाम निगद्यते। चकारः "समुद्र–ऋषयः" इत्यनुकर्षणार्थः। तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः भगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ

श्रीमान—न्दं(४)हृद—ये लब्धु—का—मो(७),

मगणः भगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ

योगाभ्या—सं(४)मनु—जोऽसौ वि—द—ध्यात्(७)।

मगणः भगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ

अक्लिन्न् दे—हे(४)चल—वातोर्मि—लो—के(७),

मगणः भगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ।

कोविद्य—ऽभो(४)नु क—दापं वि—न—श्येत्(७) ॥२१॥

भ्रमरविलसितं म्भौ न्लौ ग् ॥२२॥

समुद्र-ऋषय इत्यनुवर्तते। यस्य पादे मगण–भगण–नगण–

लकार-गकारा राजन्ते तद् वृत्तं भ्रमरविलसितं नाम गीयते। चतुर्षु सप्तसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः भगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ
सौख्यं लो—के विष—यजम—नि—शं

मगणः भगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ
ज्ञेयं म—र्त्यैर्भ्र म—रविल—सि—तम्।

मगणः भगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ
तस्माद् ध—र्मो निग—मनिग—दि—तः

मगणः भगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ
पाल्यो भ—वस्था जनि—मृतिहृ—त—ये ॥२२॥

रथोद्धता रनौ रलौ ग् ॥२३॥

यस्य पादे रगण-नगण-रगण-लकार-गकारा भवन्ति तद् वृत्तं 'रथोद्धता' नाम संगीयते। पादान्ते यतिः। उदाहरणं यथा—

रगणः नगणः रगणः ल गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ । ऽ

स्वामिना ह्रितक—रैरसुभा—ष—णै—

रगणः नगणः रगणः ल. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ । ऽ

नन्दिता—श्च जन—ता मनो—र—मैः।

रगणः नगणः रगणः ल. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ । ऽ

नन्दय—त्यतिश—यं हिता प्रि—या

रगणः नगणः रगणः ल. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ । ऽ

मानसं तुदति गौरवो—द्ध—ता ॥२३॥

दया० महा० (१२।४६)

स्वागता र्नौ भ्गौ ग् ॥२४॥

यस्य पादे रगण—नगण—भगणा गकारौ च विराजेते तद् वृत्तं 'स्वागता' नामाभिधीयते। पादान्ते यतिः। उदाहरणं यथा—

रगणः नगणः भगणः गु. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽ ऽ

श्यामव—र्णरुचि—राङ्गयु—वा—नौ

रगणः नगणः भगणः गु. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽ ऽ

नागप—र्वतव—पुर्धनु—या—तौ।

रगणः नगणः भगणः गु. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽ ऽ

योगिनं नियमि—नो मिल—ना—र्थं

रगणः नगणः भगणः गु. गु.

ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽ ऽ

स्वागता-च्छृतधि-याऽसितु-मु-क्तौ ॥२४॥

(दया० महा० १२।३६)

वृन्ता नौ स्गौ ग् ॥२५॥

यस्य पादे नगणौ सगणो गकारौ च शोभेते तद् वृत्तं 'वृन्ता' नाम गद्यते। अत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन 'समुद्रऋषय' इत्यनुवर्तते। तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः सगणः गु. गु.

। । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

निजगु—रु, विर—हभयैः खे—दैः

नगणः नगणः सगणः गु. गु.

। । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

विकलि—त, मृदु—महृदो गु—रुम् ।

नगणः नगणः सगणः गु. गु.

। । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

निपति—त, मप—ल-ह्रयोऽ-रु, स्माद्

नगणः नगणः सगणः गु. गु.

। । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

सुमसि व, पव—नहतं कु—स्मात् ॥२५॥

(दशा० महा० १२/६०)

श्येनी र्जौ र्लौ ग् ॥२६॥

यस्य पादे रगण—जगणौ रगण-लकारौ गकारश्च भवति तद् वृत्तं 'श्येनी' नाम भाष्यते। पादान्ते यतिः। उदाहरणं यथा—

रगणः जगणः रगणः ल. गु.

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

खण्ड—छिद्रन्य—भोगिहा—रि-णी

रगणः जगणः रगणः ल. गु.

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

मांसभ-क्षिणो स-दा कलि-क्रि-या ।

रगणः जगणः रगणः ल. गु.

ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

सर्वनिके-व निन्दि-तार्थम-न्त-तिः

रगणः जगणः रगणः ल. गु.

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

शोच्यतां गतेत्य-चिन्तय-न्मु-निः ॥ २६॥

(दया० महा० १२।१३२)

विलासिनी जरौ जगौ ग् ॥२७॥

यस्य पादे जगण-रगणौ जगणो गकारौ च विलसतस्तद् वृत्तं 'विलासिनी' नामोदीर्यते। उदाहरणं यथा—

जगणः रगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

विलासि-नी कुकु-त्तिमार्य-शा-न्ति

जगणः रगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

दिने दि-ने रसा-तलं प्र-ज-ग्मुषीम् ।

जगणः रगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

विलोक्य मुक्मलो—चनैर्म—ह्—षि

जगणः रगणः जगणः गु. गु.

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

सुगन्धु—धौ मम—व्ज दूर—द—र्शी ॥

(दया० महा० १२।१३१)

जगती ॥२८॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तज्जगतीत्येवं वेदितव्यम्। 'तोटकं सः' इति वक्ष्यति तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति ।२८॥

वंशस्था जतौ जरौ ॥२९॥

यस्य पादे जगणतगणौ जगणरगणौ च वर्तेते तद् वृत्तं 'वंशस्था' नाम गीयते। उदाहरणं यथा—

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

लभस्व राज्यश्रि—यमञ्ज—सा प्रजा-

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

भवन्तु भव्याभ्यु—दय—प्र—योजनाः।

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

प्रयास—सिन्धोर—तरङ्ग—रा वरं

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

हरन्तु तापं त–व वैरि–सम्भवम् ॥२९॥

(प्रकृतिसौन्दर्ये ३।२२)

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥३०॥

यस्य पादे तगणौ जगणरगणौ च शोभेते तद् वृत्तं 'इन्द्रवंशा' नामोच्यते । उदाहरणं यथा—

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

प्रस्थान–भाषान् स–मवीक्ष्य बालिको

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

बाल्यां प–रीक्षाप–दवीं प्र–लिप्सवः ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

लुम्पन्ति चाचार्य—कुलस्य गौरवं

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

मज्जन्ति यासामृ–षिवर्य–योगिनः ॥

(गुरुकुलशतके ११३ श्लोकः)

अत्र वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि प्रस्तारे कृते चतुर्दशधा उपजातयो जायन्ते । तासां स्वरूपोदाहरणं नामादीनि च यथाक्रमं प्रकाश्यन्ते-

(१) कीर्तिः—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

वैदेह–रामर्थ–नयो सु–सङ्गतो

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

गिरं स गौरो य–मिनो नि–शम्य ताम् ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

"न शास–कः कस्य–चिदत्र–धर्मणि-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

| S | S S | | S | S | S

क्षिपन्ति हस्तानि'ति सं-ज्ञ-गाद तम् ॥

(२) गुरुः—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

| S | S S | | S | S | S

अथान्य- देशान-गतां नि-शम्यता-

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S | S S | | S | S | S

नानन्दि-वां स्वामि-वरोऽध्य-वीगपत् ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

| S | S S | | S | S | S

तदीय—यन्तं श्रु—तनाम—कं पुरोऽ

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

| S | S S | | S | S | S

शृण्वन् वि-नेयाः प्र-विलोक्य सद्गुरुम् ॥

(३) कर्म—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

श्रीकर्ण—गः शाप—नर्म—दर्पकः

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

सन्यासि—नां द्वेष—करः स—मागमत् ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

निजाश्र—मं सार—यतु प्र—तीपतो

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

मनाग्गु—रो ! तन्न—मनाव्र—नस्ततः ॥

(४) विनेयः—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

इदन्तु वाञ्छाम्य—हमिच्छु—वीर्यं स—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

अतिस्थ–वैवास–नवय–तोऽकरोत् ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

विश्रुवि––नेया य––लिमत्र––तः स्थितं

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

निरीक्ष्य चाराम–गतं वि–देशजम् ॥

(५) आगतः—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

मा भैष्ट रे तिष्ठ–त शान्त–मानसा–

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

इतीर–यित्वाऽऽश्र––मदन्ति–के यमी ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I | S S I | I S I | S I S

उष्णीष—मूलार्थं म सार्व—रं गुरु

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I | S S I | I S I | S I S

समास-वत् स्वामि-पदं गु-वान्वितः ।

(६) विषमाणाः—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I | S S I | I S I | S I S

हस्तेन हस्तं प—रिगृह्य मातुर्भो

इन्द्रवंशा

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I | S S I | I S I | S I S

धानं मि-थोऽश्वर्य—चरां वि-चक्षणौ ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I | S S I | I S I | S I S

आनन्दि-के स्वे प्र-ति-यच्छु-न्नासिके

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

उमाव—लम्बक—तुरुम—सान्तरी ॥

(६) भवदम्—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

अथो नि—शोऽमु प—रिपृच्छ्य सादरं

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

मत्यं नु—भवतो-चि—तचाह—चिन्तनो ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

वार्ता मु—दा तेन—तुरिन्दु—सुन्दरा-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

नतो प्र—राज्ञोरा—मसञ्ज—ता शुभाम् ॥

(८) धर्मः—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I S I S I S

अनन्त-रं योगि-वरोऽन्व-युङ्क्त तं

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

भवान्नु धर्मं वि-तनोति हन्ति वा।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

न मन्म—हे धर्म—विनाश—नं वरं

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

लाभं प—रं यत्र तदेव मन्महे ॥

(९) फलम्

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

लाभस्य कार्यं क्रि—यते न शासकै-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

विनाश–नं प्रत्यु–त हृदय–तां कुवे: ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

गतो व–धादत्यु–पकार–कामना

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

नानाफ–लोत्पत्ति–भुतो नि–रन्तरम् ॥

(१०) यौवनम्—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

पयस्वि–नो-यौव–नशोऽथ–दृष्टितो

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

सद्धास्य–नो पात्र–नमङ्ग ! जायते ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

अर्थक—धेनोर्व—धतो नु केवलं

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

पञ्चास्म—नो तुन्द-कृशानु—शामनम् ॥

(११) परमार्थः—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

हानिस्तु सोमार-गतो वि—निश्चिता

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

सम्मन्य-ते ना प-रमार्थ-तो मया ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

भवान् म-दीयं म-बनं इव एतु तद्

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

भूयोऽत्र वार्तां त–निताश्म–हे वयम् ।

(१२) ज्योतिः—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

यथोत्त—रेषुष्ठ् —कमद्र —वाहनं

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

श्लोक —पान्तं स—शुपाग—मन्मुनिः ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

ज्योतिर्वि–दास्य समं स–मं ययौ

इन्द्रवंशा

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

हर्म्यं सु–रम्यं नु–पनीति–भून्मतेः ॥

(१३) रूपम्—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

सम्मान—पूर्वं प—मितं नि—जालये

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

स रूप—रामेण समं स—मागतम् ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

वेश्मास—ने तानु—पविश्य मञ्जुले

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I S S I I S I S I S

गौरक्ष—णे मञ्जु—गिराऽल—पच्चिरम् ॥

(१४) अर्थः—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

I S I S S I I S I S I S

यथार्थ—तो हानि—करो ग—वां वधो—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I | S S I | I S I | S I S

नो मेऽधि–कारः प–रमस्य कारणे ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

S S I | S S I | I S I | S I S

लाटेन सम्मेल्य सुभाष–तां भवान्

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

I S I | S S I | I S I | S I S

पत्रं म–मादर्श्य तमित्यु–वाच सन् ॥३०॥

(दया० महा० स० १२, श्लो० २०-३३)

द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ ॥३१॥

यस्य पादे नगण–भगणौ भगण–रगणौ समुल्लसतस्तद् वृत्तं 'द्रुतविलम्बितं' नाम भवति । उदाहरणं यथा—

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I | S I I | S I I | S I S

ऋषिभ—वोत्सव—पशु—सिद्धये

नगणः भगणः भगणः रगणः

 I I I S I I S I I S I S

निरभि–लाषत–याश्य त–पस्विनः ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I S I I S I I S I S

अचिर–तं चिर–तं च वि–लोक्य दृश्–

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I S I I S I I S I S

जगत–या नत–यायम–लं स्तुतः ॥

(नारायणस्वामिचरिते ४।)

अथ च—

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I S I I S I I S I S

इह वि–हाय वि–हायसि चन्द्रमा–

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I S I I S I I S I S

निजसु–वर्णसु–वर्णमु–पाहृतम् ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

I I I S I I S I I S I S

न सक–लाः स क–ला गत–वान्न सन्

नगणः भगणः भगणः रगणः

। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ

चपल—यन् वल—यं वल—ते भुवः ॥३१॥

(प्रकृतिसौन्दर्यं २।३८)

तोटकं सः ॥३२॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते तावन्त एकपादे सकारा विलसन्ति तद् वृत्तं 'तोटकं' नाम वदन्ति। उदाहरणं यथा—

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ

अनरा—गि विरा—गिकुलं व्यसने-

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ

अखिले—षु निशी—नतया विकलम्।

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । ऽ । । ऽ । । ऽ

समता—धरले—शमपि स्मयभृन्-

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ

मततो—टकमा—यंजने—रतनोत् ॥

(दया० महा० १२।१२३)

अथ च—

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । ऽ । । ऽ

जलधा कुसुमं कुसुमे—न लता

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ

लतया कुसुमे—न विभा—ति वनम्।

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ

कविना च सभा सभया च कविः

सगणः सगणः सगणः सगणः

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ

कविना सभया च विभा- ति नृपः ॥३२॥

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥३३॥

यस्य पादे नगणौ मगणयगणौ च भवतस्तद् वृत्तं 'पुटो' नाम निगद्यते। वसुभिः=अष्टभिः समुद्रैः=चतुर्भिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः मगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

अतुल—मतिपु—टेऽलं, पु- ण्यशीलः

नगणः नगणः मगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

श्रुतम-मृतमि-वार्यं, तौ-र्य-वर्यति ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

विनय-विनत-मूर्द्धा,ऽध्या-य शिष्यं।

नगणः नगणः मगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

ललित-करयु-टोऽयाद्,भ-ग्रकामः ॥३३॥

(व्या० महा० १२।३६)

जलोद्धतगतिः जसौ जसौ रसर्तवः ॥३४॥

यस्य पादे जगणसगणौ पुनरपि तावेव समायातस्तद् वृत्तं 'जलोद्धतगतिर्नाम' गद्यते । रसैः=षड्भिः, ऋतुभिः=षड्भिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

जगणः सगणः जगणः सगणः

। ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ

महोसु—रगणौ, प्रडार्थं—नतया

जगणः सगणः जगणः सगणः

। ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ

विमुक्त—विषयाः स्वधर्म—विमुखाः ।

जगणः सगणः जगणः सगणः

। ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ

जलोद्ध — तगतः रसात — लमथो

जगणः सगणः जगणः सगणः

। ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ

ययौ स्व-यमिम, समाज-मनयत् । ३४।

(दया० महा० १२।१२७

ततं नौ म्रौ ॥३५॥

यस्य पादे नगणौ मगण-रगणौ च भवतस्तद् वृत्तं 'ततं' नाम विज्ञेयम् । उदाहरणं यथा —

नगणः नगणः मगणः रगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ

यदि न-रपति-माला सौ-रकण्ठ्या

नगणः नगणः मगणः रगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ

भवति विमल-कार्ये सा-ह्राय्यकृत् ।

नगणः नगणः मगणः रगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ

वयम—पि मुनि—हंसेषु—यता मुदा

नगणः नगणः मगणः रगणः

।।। ।।। ऽऽऽ ऽ।ऽ

जगति पशुत्वं रोद्धुं सन्ततम् ॥३५॥

(दया० महा० १२।६८)

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥३६॥

यस्य पादे नगणयगणौ पुनरपि नगणयगणौ भवतस्तद् वृत्तं 'कुसुमविचित्रा'ऽऽख्यायते । उदाहरणं यथा—

नगणः यगणः नगणः यगणः

।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ

विधिह—तगेहाः कृशत—रदेहाः

नगणः यगणः नगणः यगणः

।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ

पितृसु—तहीना विपदि निलीनाः ।

नगणः यगणः नगणः यगणः

।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ

कुसुम—विचित्रा—सकल—शिखाभि—

नगणः यगणः नगणः यगणः

।।। ।ऽऽ ।।। ।ऽऽ

र्द्विजकु—लबाला वशमु—पनीताः ॥

(दया० महा० १२।१२४)

अथ च—

नगणः यगणः नगणः यगणः

। । । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ

नियमि— तकाला परिमि—तबाला

नगणः यगणः नगणः यगणः

। । । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ

विरचि—तशाला विगलि— त—जाला।

नगणः यगणः नगणः यगणः

। । । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ

जनय—ति चिरो मुदम—यि! पुरो

नगणः यगणः नगणः यगणः

। । । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ

गुरुकु—लभूमिः कुसुम—विचित्रा ॥३६॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥३७॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद् वृत्तं 'चञ्चलाक्षिका' समुदीर्यते। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ

अतिसु—रुचिर—भाजि पु—ष्पश्रियाम्

नगणः नगणः रगणः रगणः

I I I I I I S I S S I S

वहुल—तरत—येव स—न्तानकः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः

I I I I I I S I S S I S

तरुण—परभृ—तस्वनं सत्कवे—

नगणः नगणः रगणः रगणः

I I I I I I S I S S I S

रतनु—त रत—येव स—न्तानकः ॥२७॥

भुजङ्गप्रयातं यः ॥२८॥

यस्य पादे चत्वारो यगणा भवन्ति तद् वृत्तं 'भुजङ्गप्रयातं' नाम सम्पद्यते । उदाहरणं यथा—

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S I S S I S S I S S

भुजङ्ग—प्रयातो—पमैर्दु—श्चरित्रै-

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S I S S I S S S I S

स्त्यजेत्स—ङ्गतं स—न्ततं दु—र्भिमित्रैः ।

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S   I S S   I S S   I S S

पवित्रं —त्वदारा— पर्येत्रं —ह्यविजं-

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S   I S S   I S S   I S S

विदध्या–द्धितेच्छु–र्मनोजे–तु कामः ॥

(दया० महा० १२।७२)

अथ च—

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S   I S S   I S S   I S S

विना ब्र— ह्मचर्यं न देश —श्चिदेवो

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S   I S S   I S S   I S S

विना ब्र–ह्मचर्यं न देवोऽ-स्ति किञ्चित् ।

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S   I S S   I S S   I S S

विना ब्र—ह्मचर्यं न देव—स्य सृष्टि-

यगणः यगणः यगणः यगणः

I S S   I S S   I S S   I S S

र्जना ब्र—ह्मचर्यं ततः पा—लयन्तु ॥

(ब्रह्मचर्यमहत्त्वे ११२ श्लोकः)

अपरश्च—

यगण, यगण, यगण, यगण,

। ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

अधर्मं—स्य नाशे विशेषे—ण रक्तं

यगण, यगण, यगण, यगण,

। ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

निराका—रभक्तं गुरौ च प्रसक्तम् ।

यगण, यगण, यगण, यगण,

। ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

स्वधर्मे—ऽनुरक्तं सुखेभ्यो विरक्तं

यगण, यगण, यगण, यगण,

। ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

भजेऽहं दयान—न्दमीड्यं मुनीशम् ॥

(कविवराखिलानन्दशर्मणः) ॥३८॥

स्रग्विणी रः ॥३९॥

यस्य पादे चत्वारो रगणा भवन्ति तद् वृत्तं 'स्रग्विणी' नाम निगद्यते । उदाहरणं यथा—

रगण, रगण, रगण, रगण,

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

उत्तरा—सङ्गम—ज्ञैः पुना—प्रावृणो-

रगणः रगणः रगणः रगणः

S I S S I S S I S S I S

इन्तरो — यं यदा—म्भोजयु—ग्मे दधौ ।

रगणः रगणः रगणः रगणः

S I S S I S S I S S I S

कम्बुर-म्यां चका—रात्मधो: कन्धरां

रगणः रगणः रगणः रगणः

S I S S I S S I S S I S

सुप्रभा—सुन्दर—स्फाटिक—स्रग्विणीम् ॥३९॥

(दया० महा० १२।६५)

प्रमिताक्षरा सजौ सौ ॥४०॥

यस्य पादे सगणजगणौ सगणौ च विराजतस्तद् वृत्तं 'प्रमिताक्षरा' संज्ञायते । उदाहरणं यथा—

सगणः जगणः सगणः सगणः

I I S I S I I I S I I S

विदिता—क्षराम—सुहृदो यमिनः

सगणः जगणः सगणः सगणः

I I S I S I I I S I I S

परिष—ज्जुषां सु—विदुषां हृदयम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ

प्रमिता-क्षरापि बहुभा-वमयी

जगणः जगणः सगणः सगणः

। ऽ । । ऽ । । । ऽ । । ऽ

शिववाग् जहार मधुरा मृदुला ॥४०॥

(दशा० महा० १२।६४)

कान्तोत्पीडा भ्मौ स्मौ ॥४१॥

यस्य पादे भगणमगणौ सगणमगणौ च शोभेते तद् वृत्तं 'कान्तोत्पीडा' निगद्यते । उदाहरणं यथा—

भगणः मगणः सगणः मगणः

ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ

शैलग-राज्याप्ता दनका-न्तोत्पीडा

भगणः मगणः सगणः मगणः

ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ

वारिधि-वस्त्राभा-रसुभो-धानाढ्या ।

भगणः मगणः सगणः मगणः

ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ

निर्भर-शोभागा-रविहा-रारामा

भगणः मगणः सगणः मगणः

ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ

राजति रम्या स–म्प्रति का–श्मीररम्या ॥४१॥

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियर्षयः ॥४२॥

यस्य पादे मगणौ यगणौ च शोभेते तद् वृत्तं 'वैश्वदेवी' निगद्यते । इन्द्रियेषु=पञ्चसु, ऋषिषु=सप्तसु च यतिः । उदाहरणं यथा—

मगणः मगणः यगणः यगणः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

सत्यज्ञा-नार्थी,क–र्मवीरो महात्मा

मगणः मगणः यगणः यगणः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

वन्द्ये सा–धूनां, वै श्वदेवो वरेण्यः ।

मगणः मगणः यगणः यगणः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

नृणां क–ल्याणे,यो–नित्यर्थे–ण कुम्भे

मगणः मगणः यगणः यगणः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

नैकः सं—लग्नोऽद–शि तेने–ति विश्वम् ॥४२॥

(दया० महा० १२।१२५)

वाहिनी त्यौ म्यावृषिकामशराः ॥४३॥

यस्य पादे तगणयगणौ मगणयगणौ च शोभेते तद् वृत्तं 'वाहिनी' इत्याख्यायते। ऋषिभिः=सप्तभिः, कामशरैश्च पञ्चभिर्यतिः। उदाहरणं यथा—

तगणः यगणः मगणः यगणः

ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

शक्ता ज-गतीं कृ-त्स्नां, जेतुं सुयोधा-

तगणः यगणः मगणः यगणः

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

हस्त्यश्व—रथोदा—रा, सा वा—हिनी ते।

तगणः यगणः मगणः यगणः

ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

धत्ते र—जसा भा—नो, यस्याः प्रयाणे

तगणः यगणः मगणः यगणः

ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

घस्रोऽपि निशाभ्रा—न्तिं धत्ते नृलोकः ॥४३॥

—इति स्फुटम्।

नवमालिनी न्जौ भ्याविति ॥४४॥

यस्य पादे नगण-जगण-भगण-यगणा विलसन्ति तद् वृत्तं

'नवमालिनी' नाम निगद्यते । "इति" इत्यध्यायपरिसमाप्तिद्योतकः ।
उदाहरणं यथा—

नगणः	जगणः	भगणः	यगणः
।।।	।ऽ।	ऽ।।	।ऽऽ

परवि—वधीक्ष—णेन न—यनार्द्र-

नगणः	जगणः	भगणः	यगणः
।।।	।ऽ।	ऽ।।	।ऽऽ

हृदि न—वमालि—नीह क—रणोमिः ।

नगणः	जगणः	भगणः	यगणः
।।।	।ऽ।	ऽ।।	।ऽऽ

प्रवह—ति कस्य—चिन्न न—न साधो-

नगणः	जगणः	भगणः	यगणः
।।।	।ऽ।	ऽ।।	।ऽऽ

र्मुनिव—रमस्त—वेण नु—दयार्द्रैः ॥४४॥
(दया० महा० १२।१२८)

इति श्रीमन्मुनिमेघविजयाचार्यविरचितायां
वृत्तिमञ्जूलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ
षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

※ अथ सप्तमोऽध्यायः ※

पूर्वस्मिन्नध्याये अतिनियमनोत्तरमेकाक्षरपादादुक्तादिकारादारभ्य द्वादशाक्षरपादजगत्यधिकारपर्यन्तं तानि तानि वृत्तानि संवर्णितानि । इदानीमतिजगती शक्वर्यतिशक्वर्यष्टिरत्यष्टिधृतिरतिधृतिश्चेति सप्तातिच्छन्दांसि एकैकाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोदाह्रियन्ते । तत्रातिजगत्याम्—

प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ गु त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मगणनगणौ जगण-रगण-गकाराश्च तिष्ठन्ति तद् वृत्तं प्रहर्षिणी इत्याख्यायते । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

मगणः नगणः जगणः रगणः गु.

ऽ ऽ ऽ | | | | ऽ | ऽ | ऽ ऽ

योगीन्द्रा,-ननदि--मनीषि--नः प्रभु--णा

मगणः नगणः जगणः रगणः गु.

ऽ ऽ ऽ | | | | ऽ | ऽ | ऽ ऽ

योगीन्द्रा, विबुध-मनः-प्र-हर्षिणी-यम् ।

मगणः नगणः जगणः रगणः गु.

ऽ ऽ ऽ | | | | ऽ | ऽ | ऽ ऽ

शैलज्ञा,-स्तरव-नभूमि-माहेय-न्तौ

मगणः नगणः जगणः रगणः गु.

ऽऽऽ ।।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ

नैर्मल्याद्, गुरुरा-कलाञ्चि-तां विते-ने ॥१॥

(दया० महा० १२।३८)

रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥२॥

यस्य पादे जगणभगणौ सगणजगणौ गुरुश्चास्ति तद् वृत्तं 'रुचिरा' नाम प्रख्यायते । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

जगणः भगणः सगणः जगणः गु.

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

यतीश्व-रो, यति-रुचिरा-ङ्गसौष्ठ-वः

जगणः भगणः सगणः जगणः गु.

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

स्मितान-नः,स्थिर-भणिराऽनपन्मु-दा ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु.

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

स योग-तो, मुनि-युगले-न योग-धीः

जगणः भगणः सगणः जगणः गु.

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

सतां मु-दं, तनु तनुते समाग-मः ॥२॥

(दया० महा० १२।३७)

मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥३॥

यस्य पादे मगण–तगण–यगण–सगण–गकारा भवन्ति तद् वृत्तं 'मत्तमयूरं' गीयते। चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः तगणः यगणः सगणः गु.

S S S S S I I S S I I S S

भद्रोर–स्को, दीर्घ–सुबाहु–र्वरभा–लो–

मगणः तगणः यगणः सगणः गु.

S S S S S I I S S I I S S

भद्रस्क–न्धो, मांस–लदेह –स्तनुवा –लः।

मगणः तगणः यगणः सगणः गु.

S S S S S I I S S I I S S

कम्बुग्री–वः शान्त–मुखेन्दु–र्मुनिच–न्द्रो–

मगणः तगणः यगणः सगणः गु.

S S S S S I I S S I I S S

गोष्ठ्यां रे–जे मत्त–मयूरा–न्यकर–म्यः ॥३॥

(दया० महा० १२।५३)

गौरी नौ न्सौ ग् ॥४॥

यस्य पादे नगणद्वयं सगणो गुरुश्च भाति तद् वृत्तं 'गौरी'

नाम गीयते। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः नगणः सगणः गु.

। । । । । । । । । । । ऽ ऽ

विहित—भुवन—दनुज—हितघो—रं

नगणः नगणः नगणः सगणः गु.

। । । । । । । । । । । ऽ ऽ

त्रिभुव-नभज-नशमि-तविषा-दम्।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु.

। । । । । । । । । । । ऽ ऽ

विजित—मदन—दरनि—करघो—रं

नगणः नगणः नगणः सगणः गु.

। । । । । । । । । । । ऽ ऽ

नमति कविम-णिरिह यतिधी—रम् ॥४॥

अत्र शक्वर्याम्—

सम्बाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ॥५॥

यस्य पादे मगण—तगण—नगण—सगणा गकारौ च विभातस्तद् वृत्तम् 'सम्बाधा' नाम प्रोच्यते। पञ्चभि-र्नवभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः तगणः नगणः सगणः। गु. गु.

ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ

गङ्गारा-गोऽभूत्,सु-यशसि महितः प्रा-शो-

मगणः तगणः नगणः सगणः। गु. गु.

ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ

योगी तं प्रोचे, वि-तरतु मम सा-ह्रा-य्यम् ।

मगणः तगणः नगणः सगणः। गु. गु.

ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ

गोरक्षा-यां सन्, कु-विरति-फलदा-भो स्याद्

मगणः तगणः नगणः सगणः। गु. गु.

ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ

येनायु-ष्याथा, क-तुकलि-रनिशं पु-ण्या ॥५॥

(दया० महा० १२।६६)

अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वरर्षयः ॥६॥

यस्य पादे नगणौ रगण-सगण-लकारा गकारश्च विद्यते तद् वृत्तं 'अपराजिता' नाम गद्यते। सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः सगणः। ल. गु.

।।। ।।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ

परिव-दि कल-हं, विषा-तुमना य-शौ

नगणः नगणः रगणः नगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

परमि—यमतु—लं, मुनी—न्द्रमनो-व-लम् ।

नगणः नगणः रगणः नगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

नयन—पथम—ल, विधा—य पला-यि-ता

नगणः नगणः रगणः नगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

क्षतिवि-लकल-नु,-जंय-स्यपरा-जि-ता ॥६॥

(यथा० महा० १२।५२)

प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च ॥७॥

यस्य पादे नगणौ भगणनगणौ लकारो गकारश्चासित तद् वृत्तं 'प्रहरणकलिता' नाम जायते। चकारात् 'स्वरर्तव' इत्यनुवर्तनीयम्। तेन सप्तसु सप्तसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । । । । । । ऽ

मुनिव—रवच—नैः, श्रुत—हरिच-रि-ता

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

। । । । । । ऽ । । । । । । ऽ

निजम-नदुरि-त,-ध्वन-णविकु-पि-ता ।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

I I I I I I S I I I I I I S

मधुरि–पुमर–णा, विक–लितक–र–णा

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

I I I I I I S I I I I I S S

प्रहर–ण कलि–ता, हरि–मतज–न–ता ।।

(दया० महा० १२।५१)

अथ च—

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

I I I I I I S I I I I I I S

न भव–ति विदु–षां परि–षदि क–ल–हो–

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

I I I I I I S I I I I I I S

न भव–ति शमि–नां परि–षदि वि–ष–यः ।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

I I I I I I S I I I I I I S

न भव–ति धनि–नां परि–षदि वि–न–यो–

नगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

I I I I I I S I I I I I I S

न भव–ति गुणि–नां परि–षदि वि–गु–णः ।।७।।

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥८॥

यस्य पादे तगण-भगणौ जगणौ गकारौ च राजेते तद्-वृत्तं 'वसन्ततिलका' सञ्ज्ञीयते। पादान्ते यतिः। उदाहरणं यथा—

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

S S I S I I I S I I S I S S

यो ब्रह्म—चर्यनि—यमव्र—तपाल—ने—न

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

S S I S I I I S I I S I S S

विद्यां गु—रोः सम–धिगच्छ–ति सोऽत्र लो–के।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

S S I S I I I S I I S I S S

विद्वद्व–रो भव–ति सोऽपि च शास्त्र–का–रो-

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

S S I S I I I S I I S I S S

देहं वि–हाय प–रमं प–दमश्नु—तेऽ–सौ॥

(ब्रह्मचर्यशतके ५६ श्लोकः)

अथ च—

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

S S I S I I I S I I S I S S

सा काम–धेनु–स– दृशी स- दृशीज—न–न्याः

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

सौख्यं द–दाति स–मये फ–लदायि–नो च ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

सन्तिष्ठ–ते स्वहृ–दये हृ–दयङ्ग–मे–यं

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

विद्यानि–शं प्रकु–रुते प्र–मुदं स–खे–व ॥८॥

(ब्रह्मचर्यशतके ५५ श्लोकः)

सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥९॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन 'सिंहोन्नता' समाख्यायते । पूर्वप्रदत्तमेवोदाहरणम् ॥९॥

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥१०॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते 'उद्धर्षिणी' नाम घोष्यते । पूर्वप्रदत्तमेवोदाहरणम् ॥१०॥

अथातिशक्वर्याम्—

चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥११॥

यस्य पादे नगणाश्चत्वारः सगणश्च विराजते तद्वृ

'चन्द्रावर्ता समुच्यते । सप्तभिरष्टभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

पटुज—वपव—न,चलि—तजल—लहरी

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

तरलि—तविह् —ग,निव—हरव—मुखरम् ।

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

विकसि—तकम—ल,सुर —भिशुचि —सलिलं

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

विलस—ति पथि—क,मन—सि शर—दि शरः ॥११॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

मालर्तुनवकौ चेत् ॥१२॥

सैव चन्द्रावर्ता माला नाम प्रपद्यते यदा षष्ठे नवमे च वर्णे यतिः । उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

बहुवि—धविप,—यविनु—समति—सरलं

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

परहि-त कर-ण,निर-तमघविरतम् ।

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

नरव—रमलि—ल,सुर—नकृत—नमनं

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

द्रुतमु—पसर,—ति सक—लगुण—निचयः ॥१२॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥१३॥

सैव चन्द्रावर्ता मणिगुणनिकरो नाम बिभर्ति यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिर्भवति । पूर्वोक्तमेवोदाहरणं ज्ञेयम् ॥१३॥

मालिनी नौ म्यौ य् ॥१४॥

यस्य पादे नगणौ मगणयगणौ यगणश्च भवति तद् वृत्तं 'मालिनी' नामोदीर्यते । अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः।

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

विजित-रुचिर-काम, स-त्यकामं प्रकामं

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

परम-परशु-रामं, ब्र-ह्मचर्या-भिरामम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

द्विजस -रसिज—हंसं, वि— प्रवंशा-वतंसं

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

प्रमद-नृपति-कालं, को न वेद-प्रिबालम् ॥

(ब्रह्मचर्यमहत्त्वे १३२ श्लोकः)

अथ च—

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

ऋषिव-रकुल-दीपः, स-त्यधर्म-प्रदीपः

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

सकल-मनुज-शिक्षा,-क्रा-न्तिकार्ये-कदक्षः ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

निखिल-निगम-शङ्का,प-ङ्कनाश-प्रवीणः

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

सुमति-रुचिर-मात्रान्, भा-रतमा-ता भूमिम् ।।

(ब्रह्म० विरजानन्दचरिते १।२८)

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

अशिशु-हितधि-योऽग्रम्, सु-कृतसंख्या-सिवर्ये-

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

मनुज-जनिहि-तार्थं, य-न संस्था-तमार्यैः ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

विभुव-रविष-सङ्गं, वे-दगङ्गां सुबाऽम्,

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

श्रवण गदति चैवं, दे-वसन्दे-शमन्त्रः ।।

(ईशोपनिषत्काव्ये २० श्लोकः)

समाप्ती —

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ नगौ स्वरनवकौ ।।१५।।

यस्य पादे भगण—रगणौ नगणास्त्रयो गकारश्च राजति

तद् वृत्तं 'ऋषभगजविलसितं' नाम गीयते तत्र सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।
उदाहरणं यथा—

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.
S I I S I S I I I I I I I I I S
आयत—बाहुद—ण्ड,मुख—जितपू—र्णहृद-यं

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.
S I I S I S I I I I I I I I I S
पीनक-टिप्रदे-श,नृप-भवन-विलसि-तम् ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.
S I I S I S I I I I I I I I I S
वीरसु-दारस-त्त्व,मति-धवगु-णरसि-कं

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.
S I I S I S I I I I I I I I I S
श्रीरति-चपला-पि, न च-विहर-ति पुरु-षम् ॥

–इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

अथ च—

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.
S I I S I S I I I I I I I I I S
यद्यपि कालए-ष विष-मितब-हुगुण-नः

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.

ऽ ।। ऽ । ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

साम्प्रत-मागतोऽ-स्ति बहु-विषम-तनिच-यैः ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.

ऽ ।। ऽ । ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

वैदिक-मार्ग ए-व ऋषि-मुनिकृ-तमहि-मो-

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु.

ऽ ।। ऽ । ऽ ।।। ।।। ।।। ऽ

भारत-वर्षमा-त्ममुप-नमय-ति मह-सा ॥१५॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

अथाष्टयष्टी—

हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गुत्समुद्रऋषयः ॥१६॥

यस्य पादे नगण-सगण-मगण-रगण-सगण-लकार-गकाराश्च विलसन्ति तद् वृत्तं 'हरिणी' नाम भजते। षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

।।। ।।ऽ ऽऽऽऽ ।ऽ ।।ऽ । ऽ

प्रकृति-जनितां, निर्बध्य-तां, गिरी-न्द्रसुता-ङ्ग-तां

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ I ऽ I I ऽ I ऽ

व्रजति सहसा, सत्त्वाद्भि-न्नं, गुण-द्वयम-न्य-तः ।

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ I ऽ I I ऽ I ऽ

श्रयति हृदयं, सत्यं स-र्वं, गुणं लघु प-श्य-ता।

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ I ऽ I I ऽ I ऽ

भवति च परं, चेतो म-ग्नं, मुदं-म्बुधिवी-चि-षु ॥

(प्रकृतिसौन्दर्यं १।३०)

अथ च—

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ I ऽ I I ऽ I ऽ

सकल-जनता,-श्रेयोया-न वसु-न्नतिप-र्व-तं

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ I ऽ I I ऽ I ऽ

पुरुष-मरायो, जायन्ते ये निनो-पत्र उ-ज्ज्व-लाः ।

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ I ऽ I I ऽ I ऽ

सुगुण-निकर, तेषां ता-दृग्, दध-श्रिजयौ-था-वे

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

I I I I I S S S S S I S I I S I S

जयति जयति, ब्रह्मान-न्दं, प्रलि-प्सुरयं य-न्दुः ॥

(वया० महा० ४।८५)

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ॥१७॥

यस्य पादे जगणसगणौ पुनर्जगणसगणौ यगण-लकार-गकाराश्च शोभन्ते तद् वृत्तं 'पृथ्वी' नाम संगीयते । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

जगणः सगणः जगणः सगणः यगणः ल. गु

I S I I I S I S I I I S I S S I S

भवान-घनिपी-डिता न्त-र-विलो-चनान-न्द-नो-

जगणः सगणः जगणः सगणः यगणः ल गु

I S I I I S I S I I I S I S S I S

लसद्गु-णकलः शुक,मं-कुमुदा-वलोमो-द-नः ।

जगणः सगणः जगणः सगणः यगणः ल. गु.

I S I I I S I S I I I S I S S I S

सदालि-जनताम् सुधे,द-वचना-मृतं पा-य-यन्

जगणः सगणः जगणः सगणः यगणः ल. गु.

। ऽ । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ

मुखं वि-तनुतां मुनी,न्द्र ! तव स-द्यशश्च-न्द्र-माः ॥

(दयानन्दलहर्याम् ४८ श्लोकः)

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः ॥१८॥

यस्य पादे भगण-रगण-नगण-भगण-नगण-लकार-गकारा विलसन्ति तद् वृत्तं 'वंशपत्रपतितं' गीयते। दशभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । । । ऽ

अद्य कु-रुष्व क-र्म सुकृ-तं, यद—-परदि-व-से

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । । । ऽ

मित्र ! वि-धेयम-स्ति भव-तः, किमु चिरय-सि तत् ?

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । । । ऽ

जीवित-मल्पका-लकल-ना, लघु-तरत-र-म्

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल. गु.

S | | S I S | | | S | | | | | | S

नश्यति वंशप–ल्पति–तं, हिम–सलिल–मि–व ॥१८॥

–इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

मन्दाक्रान्ता मभौ न्तौ तगौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ॥१९॥

यस्य पादे मगणभगणनगणास्तगणौ गकारौ च शोभेते तद् वृत्त 'मन्दाक्रान्ता' नामोदीर्यते। चतुर्षु पदसु समसु च यतिः। उदाहरणं यथा–

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु. गु.

S S S S | | | | | S S | S S | S S

रामस्ने–हिप्रथि–तगुरु–राहान–तो.भूरु–रेः–स्मि–

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु. गु.

S S S S | | | | | S S | S S | S S

न्नाहूतोऽ–यं निग–मविदु–षा वाद–युद्धाय धू–र्तः।

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु. गु.

S S S S | | | | | S S | S S | S S

नानाव्या–जैरप–सृत इ–तो वाद–भीत्या स सू–नं

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

मन्दाक्रा–न्ता भर–तवसु–धा शोच्य–तां हा ग–ते–यम् ॥१६॥
(दया० महा० १२।४१)

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग् ऋतुरुद्राः ॥२०॥

यस्य पादे यगण–मगण–नगण–सगण–भगण–लकार–गकाराश्च शोभन्ते तद् वृत्तं शिखरिणी नाम राजते। षट्स्वेकादशसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल. गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ

समस्त–प्रान्तानां, विविध–नगरे–भ्यो बुध–चि–यो-

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल. गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ

जटीन्द्रा मुण्डीशा, विहित–यति–वे–शा अपि प–रे।

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल. गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ

क्षितीशा राजन्या, विमल–हृदया योगिन इ–तो-

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल. गु.

ISS SSS III IIS SII I S

गिरेर्गां मुक्त्वायु, प्रकृति-ललितां तां शिख-रि-णीम् ॥२०॥

(दया० महा० १२।८६।

अथ सूत्रम् –

कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ॥२१॥

यस्य पादे मगण—तगण—नगण—यगणा यगणो च भवतस्तद् वृत्तं 'कुसुमितलतावेल्लिता' नाम निगद्यते। पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

SSS SSI III ISS ISS ISS

पुष्पारण्यानी, कु-सुमित-लता,वे-ल्लितान्ता समन्ताद्-

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

SSS SSI III ISS ISS ISS

वासन्ती लक्ष्मी,-र्गि-रिशिखरि-हरे, सं-स्तताना-स्मलीलाम्।

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

SSS SSI III ISS ISS ISS

सासक्तो-सौजैः, प्र-चरव-रखाः, प-ण्डोशाला दशास्यां

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

S S S S S I I I I I S S I S S I S S

मुक्तात्मा योगी, ज-नहित-मनाः, का-रयित्वा न्यवात्सीद् ॥२१॥

(दया० महा० १२।८७)

अत्रातिधृतौ—

शार्दूलविक्रीडितं मसौ ज्सौ तौ गादित्यऋषयः ॥२२॥

यस्य पादे मगण-सगणौ जगण-सगणौ तगणौ गकारश्च विभाति तद् वृत्तं 'शार्दूलविक्रीडितं' नाम भाष्यते। द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गु.

S S S I I S I S I I I S S S I S S I S

पृथ्वीसि—हनरे—न्द्रदुर्ग—दबुधो,दृढामद्रि—पालीव-चः

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गु.

S S S I I S I S I I I S S S I S S I S

मुण्डादि—पडविख—ण्डने क—लहिनां, पाखण्डि—नां मण्ड-ले।

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गु.

S S S I I S I S I I I S S S I S S I S

दम्भेहा—मृगम—र्दनैस्तु—रजुषां, गोमायु-कल्पात्म-नां

मगणः रगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु.

S S S | | S | S | | | S S S | S S | S

विद्रावे जयति प्रचण्ड-पतिराट्, शार्दूल-विक्रीडि-तम् ॥२२॥
(दया० महा० १२।७४)

अथ कृतौ—

सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्तवः ॥२३॥

यस्य पादे मगण-रगण-भगण-नगण-यगण-भगण-लकार-गकारा विलसन्ति तद् वृत्तं 'सुवदना' नाम जेगीयते। सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः भगणः ल. गु.

S S S S | S S | | | | | | S S S | | | S

काम का-मेस्वनं तत्, कथ-मजय-दहो, यो-गीन्द्र! म-द-नं

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः भगणः ल. गु.

S S S S | S S | | | | | | S S S | | | S

जघ्ने दि-व्यौषधं द्राक्, भव-पति हृ-दयं, स-न्नित्युद-गृ-णात्

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः भगणः ल. गु.

S S S S | S S | | | | | | S S S | | | S

कुर्वद्धि-कान्तवा-सं, प्रण-यरत-मना, गु-ह्याद्यनु-चि-तं

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः जगणः ल. गु.

S S S S I S S I I I I I I S S S I I I S
हृद्यं प–द्येन धी–मा,नपि न च म–नसा,ध्ये–या मुव–दना ॥२३॥
(दया० महा० १२।७०)

वृत्त वृत्तम् ॥२४॥

यस्य पादे गकार–लकाराः क्रमशो भवन्ति तद् वृत्तं 'वृत्तं' नाम निगद्यते। कृतिप्रकरणेन यावद्भिरेव विंशत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावन्तो गलौ ग्रहणम्। उदाहरणं यथा—

(२०)
S I S I S I S I S I S I S I S I S I S I
स्वापतोऽधिकात्तु मङ्गलानमङ्गलान् विलोकयेन्नु चन्द्र।

(२०)
S I S I S I S I S I S I S I S I S I S I
गोचरानतारतं ततो दिवानिशं तदोम्पदं जपन्तु।

(२०)
S I S I S I S I S I S I S I S I S I S I
संविशेत्सुनिद्रया–वृतोऽथ बुद्धवान् निषद्य भद्रकारि

(२०)
S I S I S I S I S I S I S I S I S I S I
भक्तितः पुनर्जपेत् स वृत्तमस्यपदः प्रशस्तमित्यगादि ॥२४॥
(दया० महा० १२।७३)

अत्र प्रकृतौ—

स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिः सप्तकाः ।।२५।।

यस्य पादे मगण—रगण—भगण—नगणास्त्रयश्च यगणा विराजन्ते तद् वृत्तं 'स्रग्धरा' नाम संगीयते सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S

गङ्गाधारा-मेरा पू-ष्टः, प्रभु-दितम-नसो, दिद-श्व मस्मा-भ्रकं स-

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S

ब्रह्मान-न्दाब्धिहं-सो, विम-लगुरा-मणि, स-न्धरार्धा-वतंसः ।

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S

कृष्णं म-स्माभ्रक त,त्रिज-निकट-गतं, द-र्शयामा-स कृत्स्नं

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

S S S S I S S I I I I I I S S I S S I S S

दर्शं त-स्मै यथे-ष्टं, स्थवि-रजन-तनो, यो-वनौजः प्रदायि ।।

(दया० महा० १२।६६)

तत्राकृतौ—

मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे भगण-रगणौ नगण-रगणौ भूयोऽपि नगण-रगणौ नगणो गकारश्च विलसति तद् वृत्तं 'मद्रकं' नाम समुदीर्यते। दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः गु

S I I S I S I I I S I S I I I S I S I I I S

मन्मथ-वासनां जयति यो,भवा-म्बुधिज-यातना-परिचि-तः

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः गु.

S I I S I S I I I S I S I I I S I S I I I S

पावन-भक्तिपू-र्णहृद-यो, जिते-न्द्रियता-या परे-शनिर-तः।

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः गु.

S I I S I S I I I S I S I I I S I S I I I S

मद्रक-तीर्थम-स्त्रजप-नै रन-न्तसुख-बोधजा-तकुल-को-।

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः गु.

S I I S I S I I I S I S I I I S I S I I I S

मुक्तिप-दं स भू-सुविज-यी, मुनी-श्वरद-यानुयात् सुकृत-वान् ॥२६॥

(दया० महा० १२।७४)

तत्र विकृतौ—

अश्वललितं नजौ भजौ भजौ भलौ ग् रुद्रादित्याः ॥२७॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगण-जगणौ भूयोऽपि भगण-जगणौ भगणो लकार-गकारौ च लसतस्तद् वृत्तम् 'अश्वललितं' नाम निगद्यते। एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल. गु.

I I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I   S

अनिश–मनन्त–मेकम–जरं, त्रि–लोकप–ति यो भ–जेऽत्र स–क–लै

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल. गु.

I I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I   S

निगम–विधान–मेव कु–रुते, प–रोपक–रणाय यो नर–व–रः ।

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल. गु.

I I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I   S

सकल–मपास्य मोहक–लनं, वि–शोधित–मना य–मेन नि–त–रां

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल. गु.

I I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I S I   S I I   I   S

परम–सुखेन सोऽत्र र–मते, चि–दम्बर–मितो य–दम्बर–व–रम् ॥२७॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ ग् वसुपञ्चदशकौ ॥२८॥

यस्य पादे मगणौ तगणो नगणाश्चत्वारो लकार-गकारौ च शोभेते तद् वृत्तं 'मत्ताक्रीडा' नाम संगिरन्ते। अष्टभिः पञ्चदशभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । । ऽ
भो भो लो-का यूयं सर्वं, प-रधन-परज-नहर-णमथ-मि-ति

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । । ऽ
ज्ञात्वा लो-के त्यक्तुं तन्वा, कु-रुत न पुनरि-दमह-ह ! वित-नु-त ।

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । । ऽ
यद् यत्पा-पं तत् तत् सर्वं प-रमवि-निजह-दि विष-यविष-मि-ता

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल. गु.
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । । ऽ
सर्वान्तःस्थं देवं मत्वा, त-दवधि विजह-त मम वचन-मि-दम् ॥७८॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

अथ संस्कृती—

तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥२६॥

यस्य पादे भगण-तगणौ नगण-सगणौ भगणौ नगण-यगणौ च विलसतस्तद् वृत्तं 'तन्वी' नामाख्यायते। पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः

S I I S S I I I I I I S S I I S I I I I I I S S

निर्झरिणी सुन्द-रतरु-विपिना, पर्वत-राजशि-खरग-तरम्या,

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः

S I I S S I I I I I I S S I I S I I I I I I S S

भीममृ-गेन्द्र,द्वि-पनृप-बहुला, स्वच्छस-रोवर-निकर-वरेण्या।

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः

S I I S S I I I I I I S S I I S I I I I I I S S

कुङ्कुम-हेमाल-यकल-शरुचा, शोभित-राजप-थरुचि-रगेहा

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः

S I I S S I I I I I I S S I I S I I I I I I S S

बालक-लीला,गृ-हकुसु-मलता, श्रीहिम-ला बिल-सति सु-खधाम् ॥२६॥

अथाभिकृतौ—

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्वृषयः ॥३०॥

यस्य पादे भगण—मगणौ सगण—भगणौ नगणाश्चत्वारो गकारश्च शोभते तद् वृत्तं 'क्रौञ्चपदा' नाम निगद्यते। पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः मगणः सगणः भगणः नगणः नगणः नगणः नगणः गु.

S I I S S S I I S S I I I I I I I I I I I I I I S

यः सम-दृष्टिः, स-र्वहितं-धी, शुभ-कृतिर-नुदिन,-मविह-तनिय-मः

भगणः मगणः सगणः भगणः नगणः नगणः नगणः नगणः गु.

S I I S S S I I S S I I I I I I I I I I I I I I S

पुत्रस-मानं, दी-नविला-पं, जग-दिदम-भिकृति,-बहुवि-धयति-तम्।

भगणः मगणः सगणः भगणः नगणः नगणः नगणः नगणः गु.

S I I S S S I I S S I I I I I I I I I I I I I I S

वैदिक-मन्त्रै,रु-त्तमभा-वै,लं बु-धरम-ति-शुभ,-गतम-भिकमु-दं

भगणः मगणः सगणः भगणः नगणः नगणः नगणः नगणः गु.

S I I S S S I I S S I I I I I I I I I I I I I I S

मत्सर-मोहेषु सोऽत्र निषे-व्यो भुव-नमिह नि-रवधि सुलभ-मिलषत। ॥३०॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

अत्यष्टिकृतौ—

भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ वसुरुद्रर्षयः॥२१॥

यस्य पादे मगणौ तगण–नगणौ नगणौ रगण–सगणौ लकार–गकारौ च राजेते तद् वृत्तं 'भुजङ्गविजृम्भितं' नाम प्रोच्यते। अष्टभिरेकादशभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः रगणः सगणः ल. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

ये सन्त्र–ज्ञानेका–नोके, नै–रतुर–ग करि–परिवृ–तैः, समं तव श–त्र–वो,

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः रगणः सगणः ल. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

युद्धश्र–द्धालुब्धा–रमान,स्त्व–दभिमु–खमप–गतभि–यः पत–न्ति धुता–युधाः।

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः रगणः सगणः ल. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

ते त्वां दृ–ष्ट्वा संग्रा–माग्रे,नृ–पतिव–र! कृप–णमन–सश्चल–न्ति दिग–न्त–रं

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः रगणः सगणः ल. गु.

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

किं वा कोऽ तुं समर्थं भेकं र्दु–र्धिर–पि तवि–चरिष–मं भुज–ङ्गविजृ–म्भि–तम् ॥२१॥

इति महाकवेर्हलायुधस्य।

अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ॥३२॥

यस्य पादे मगणो नगणाः षट् सगणो गकारौ च विलसतस्तद् वृत्तम् 'अपवाहको' नाम भवति। नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः
ऽऽऽ ।।। ।।। ।।। ।।।
सर्वज्ञं सकल—निलय,—ममर—मजर,—

नगणः नगणः सगणः गु. गु.
।।। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ
मभय—मतनु,—मखिला—न—न्दं,

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः
ऽऽऽ ।।। ।।। ।।। ।।।
सर्वेश भजन—जपन,—मनन—तपन,—

नगणः नगणः सगणः गु. गु.
।।। ।।। ।।ऽ ऽ ऽ
जनन—मरण,—विषया—ध्य—क्षम् ।

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः
ऽऽऽ ।।। ।।। ।।। ।।।
सर्वत्र प्रथित—मगम,—निगम—सुगम,—

नगणः नगणः सगणः गु. गु.

। । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

मतिभि—रहह, मुनिभि—र्हृ—द्यं,

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः

ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । । ।

प्रत्यक्षं नमत यजत, भजत जपत,

नगणः नगणः नगणः गु. गु.

। । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

कुरुत विहित,—मिति मे शा—श्वतम् ॥२२॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

इति कृतयः समाप्ताः ।

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते—

दण्डको नौ रः ॥३३॥

यस्य पादे द्वौ नगणौ रगणाश्च सप्त विलसन्ति 'दण्डको' नाम स संगीयते । उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवर्तनात् । इत ऊर्ध्वं पुनरेकैकवृद्ध्या प्रस्तारः । दण्डको नौ र इति श्रवणात् पादान्ते यतिः । उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

इह हि भवति दण्डका—रण्यदे—शे स्थितिः

रगणः रगणः रगणः रगणः

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

पुण्यभा—जां मुनी—नां मनो—हारिणी

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

त्रिदश—विजयि—वीर्यदृ—प्यद्दश—ग्रीवल-

रगणः रगणः रगणः रगणः

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

क्ष्मीविरा—मेण रा—मेण सं—सेविते ।

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

जनक-यजन—भूमिस—म्भूतसी—मन्तिनी-

रगणः रगणः रगणः रगणः

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

सोमसी—तापद—स्पर्श—पू—ताश्रमे

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

भुवन—नमित—पादप—द्माभिधा—नाम्बिका

रगणः रगणः रगणः रगणः

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

तीर्थया—भागता—नेकसि—द्धाकुले ॥३३॥

इति महाकवेर्हलायुधस्य।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥३४॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स 'चण्डवृष्टिप्रपातो' नाम विज्ञेयः। पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ॥३४॥

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥३५॥

रातमाण्डव्याभ्यामृषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव विद्यते। ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य। रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ॥३५॥

शेषः प्रचित इति ॥३६॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते। पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण च्छन्दसां वृद्धिरुदीरिता, इदानीं तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः। इतिकारोऽध्यायावसानार्थः। पादान्ते यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

I I I I I I S I S S I S S I S

प्रथम-कथित-दण्डक-श्चण्डवृ-ष्टिप्रपा-

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

S I S S I S S I S S I S S I S

ताभिधा-नो मुने: पिङ्गला-चार्यना-म्नो मतः,

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

I I I I I I S I S S I S S I S

प्रनित इति त-तः परं दण्डका-नामियं

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

S I S S I S S I S S I S S I S

जातिरे-कैकरे-फाभिवृ-द्धया यथे-ष्टं भवेत् ।

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

I I I I I I S I S S I S S I S

स्वरुचि-रचित-संज्ञया तद्विदो-यं रथो-

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

S I S S I S S I S S I S S I S

यैः पुनः काव्यम-न्योऽपि कु-र्वन्तु वा-गीश्वराः,

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

भवति यदि स-मानस-हृद्याक्षरै-र्यत्र पा-

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

दश्वय-स्या ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति श्रीमन्मुनिमेधाव्रताचार्यरचितायां
यतिमङ्गलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ
सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

※ अथ अष्टमोऽध्यायः ※

अत्रानुक्तं गाथा ॥१॥

अत्र शास्त्रे नामाभिधानग्रहणेन यन्नोक्तं छन्दः, प्रयोगे च वीक्ष्यते तद् 'गाथा' नाम्ना प्रत्येतव्यम्। तत्र त्रिष्टुभि –

कुड्मलदन्ती भ्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥२॥

यस्य पादे भगण–तगणौ नगणो गकारौ च भवतस्तद् वृत्तं 'कुड्मलदन्ती' नाम संगीयते। पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः तगणः नगणः गु. गु.
ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
या वर—योषा, नि—गमवि—दु—ष्यः,

भगणः तगणः नगणः गु. गु.
ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
कुड्मल—दन्त्यः, कु—लयुग—भू—पाः।

भगणः तगणः नगणः गु. गु.
ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
ता मति—हीने,-द्वि—जकुल—द—र्पे,-

भगणः जगणः नगणः गु. गु.

s | | s s | | | | s s

दीनद—यां हा, ज—नु लघु नौ—गाः ॥२॥

(यथा० महा० १२।१२४)

तत्र जगत्याम्—

वरतनुर्नजौ जरौ षड्रसाः ॥३॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च भवतस्तद् वृत्तं 'वरतनु'र्नाम निगद्यते। षड्भिः षड्भिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः जगणः जगणः रगणः

| | | | s | | s | s | s

अयि वि—जहीहि, जगति—पूजनं

नगणः जगणः जगणः रगणः

| | | | s | | s | s | s

कुरु नि—गमोक्त,—दिनेश—चिन्तनम्।

नगणः जगणः जगणः रगणः

| | | | s | | s | s | s

मनुज—वपुस्त,—व मुक्ति—मन्दिरं

नगणः जगणः जगणः रगणः

| | | | s | | s | s | s

वरत—नुमेव,—मते! वि-नाशयेः ॥३॥

जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥४॥

यस्य पादे मगण-भगणौ सगण-मगणौ च विराजेते तद् वृत्तं 'जलधरमाला' नाम संगिरन्ते। चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः भगणः सगणः मगणः
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ
धत्ते शो-भां, कुव-लयदा-म्नः श्यामा

मगणः भगणः सगणः मगणः
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ
शैलोत्स-ङ्गे, जल-धरमा-ला लीना।

मगणः भगणः सगणः मगणः
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ
विद्युल्ले-खा, कन-ककृता-लङ्कारा।

मगणः भगणः सगणः मगणः
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ
क्रीडासु-क्ता, शिशु-रिव मा-तुः क्रोडे ॥४॥

—पद्यानि परिचर्यं महाकवेर्हंसायुषस्य।

गौरी नौ रौ ॥५॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च विलसतस्तद् वृत्तं 'गौरी' नामेति गाथा गीयते। पादान्ते यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ

परिहि—तवट्ठ—रम्यणी—ताम्बरं

नगणः नगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ

कुरु—तमुप—दाहि म—न्मस्वरम् ।

नगणः नगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ

पठव—विरत—वेदने—दाङ्कुरं,

नगणः नगणः रगणः रगणः

। । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ

प्रियसु—त ! भवि—तु तु वि—चेश्वरम् ॥५॥

ललना भतौ नसाविन्द्रियर्षयः ॥६॥

यस्य पादे भगण—तगणौ नगण—सगणौ च विराजेते

तद् वृत्तं 'ललना' नाम गाथा सम्पद्यते। पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः तगणः नगणः नगणः

s । । s s । । । । । s

वैदिक—मन्त्रैर नुगत—विषया

भगणः तगणः नगणः सगणः

s । । s s । । । । । । s

लौकिक—पद्यैर—पि बहु—रुचिरा।

भगणः तगणः नगणः सगणः

s । । s s । । । । । । s

पिङ्गल—सूत्रे म—म कृति—रतुला

भगणः तगणः नगणः सगणः

s । । s s । । । । । । s

भाष्यम—यी सा प्र—दिशतु कविताम् ॥६॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः।

अत्रातिजगत्याम्—

कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ॥७॥

यस्य पादे सगण-जगणौ पुनरपि सगण-जगणौ गकारश्च

शोभते तद् वृत्तं 'कनकप्रभा' नाम गाथा ज्ञेया । पादान्ते यतिः ।
उदाहरणं यथा—

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ऽ
मुहु—रथधर्म—विमुखो—जगद्गु—रु-

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ऽ
र्धतिके—प्यमत्र नितरां कलङ्क—यन् ।

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ऽ
कनक-प्रभावि--कसिता-त्तराम्बु-जः

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ऽ
कनका-ङ्गनार-तमना निरीक्षि-तः ॥७॥

(वर्धा० महा० १२।११६)

कुटिलगति नौ तौ ग् स्वरर्तवः ॥८॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च राजते तद् वृत्तं 'कुटिलगति'र्नाम गाथा गीयते । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ।

उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः तगणः तगणः गु.

। । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

सकल-सुखनि-धौ, भोग-दुःखाप-हे

नगणः नगणः तगणः तगणः गु.

। । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

सति प-रमगु-रौ, भोगि-नां मान-सम् ।

नगणः नगणः तगणः तगणः गु.

। । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

क्षणम-पि कुरु-ते, चिन्त-नं नो प्र-भो-

नगणः नगणः तगणः तगणः गु.

। । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

रिह कु-टिलग-तेः, स्यात् क-थं सद्ग-तिः ॥८॥

अथ शक्वर्याम्—

वरसुन्दरी भ्जौ स्नौ गौ ॥९॥

यस्य पादे भगण-जगण-सगण-नगणा गकारौ च वर्तेते तद् वृत्तं 'वरसुन्दरी' नाम गाथा गीयते । पादान्ते यतिः ।
उदाहरणं यथा—

भगणः जगणः सगणः नगणः गु. गु.

s I I I S I I I S I I I s s

स्वादुधि-शिरोज्ज्व-लसुग-न्धिजल-पू-र्णं

भगणः जगणः सगणः नगणः गु. गु.

s I I I S I I I S I I I s s

वीचिच-यचञ्च-लविचि-त्रशत-प-त्रम् ।

भगणः जगणः सगणः नगणः गु. गु.

s I I I S I I I S I I I s s

हंसक-लहृजि-तमनो-हरत-टा-न्तं

भगणः जगणः सगणः नगणः गु. गु.

s I I I S I I I S I I I s s

पश्य सु-कर्भे ! गि-रिसरो वरमु-दा-रम् ॥६॥

—परिवर्धं महाकवेर्हेलायुधस्य ।

कुटिला मभौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥१०॥

यस्य पादे मगण—भगण—नगण—यगणा गकारौ च विलसतस्तद् वृत्तं 'कुटिला' नाम गाथा कथ्यते। चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

मगणः भगणः नगणः यगणः गु. गु.
S S S S I I I I I I S S S S
ग्रामे ग्रा-मे, विल-सति व-र,विह-गस-ङ्घः

मगणः भगणः नगणः यगणः गु. गु.
S S S S I I I I I I S S S S
सङ्घे स-ङ्घे प्रभ-वति ब-हु,बुद्धा बु-द्धि-

मगणः भगणः नगणः यगणः गु. गु.
S S S S I I I I I I S S S S
बुद्धौ बु-द्धा,शुभ-यति प-र,तत्त्व-ज्ञा-नं

मगणः भगणः नगणः यगणः गु. गु.
S S S S I I I I I I S S S S
ज्ञाने ज्ञा-ने, हृद-यमतु-ल,मोदे ली-नम् ॥१०॥

अथाष्टौ—

शैलशिखा भ्रौ नभौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाणि ॥११॥

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणो गकारश्च जायते तद् वृत्तं 'शैलशिखा' नाम गाथा गद्यते। पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः गु.
S I I S I S I I I S I I S I I S
शैलशि-खानि,कु-ञ्जशयि-तस्य, हु-रेः श्रव-णे

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः गु.
S I I S I S I I I S I I S I I S
जीर्णतृ-णं क,रे-ण निद-धाति, क-पिश्चप-लः ।

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः गु.
S I I S I S I I I S I I S I I S
शुद्धप—धाप,वा—दपरि- हार,वि—नीतम —ते-

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः गु.
S I I S I S I I I S I I S I I S
स्तस्य न ताव,तै-व लघु-ता हि,व-पुषमि-वः ॥११॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ ॥१२॥

यस्य पादे भगण-रगणौ यगण-नगणौ नगणौ गकारश्च विभाति तद् वृत्तं 'वरयुवती' नाम गाथा गीयते । पादान्ते यतिः । उदाहरणं यथा—

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः गु.

S I I S I S I S S I S

वेदसु—मन्त्रगु—ह्वबोध—ग्रहण—चरग—तिः

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः गु.

S I I S I S I S S I I I I I I S

संस्कृत—भाषणा—तिमुग्धा—खिलवि—बुधम—तिः।

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः गु.

S I I S S I S S I I I I I I S

काव्यक—लापटी—यशो नि—मेलह्व—दयग—ति—

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः गु.

S I I S I S I S S I I I I I I S

नंन्दय—तीह क न सार्या—स्वयव—रधुव-श्री ॥१२॥

अथातिशायिनी—

अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगणभगणौ जगणो गकारो च शोभेते ६,४,३ 'अतिशायिनी' नाम गाथाभिधीयते। दशभिः सप्तभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः सगणः जगणः भगणः जगणः गु. गु.

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ

व्रतिनी श्रुतिध-र्मशिक्ष-णे, गुरु-कुले प्र-स-न्ना

सगणः सगणः जगणः भगणः जगणः गु. गु.

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ

तनया विनया-न्विता म-म, स्वप-ठने नि-म-ग्ना ।

सगणः सगणः जगणः भगणः जगणः गु. गु.

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ

मदभी-ष्टगुणा-तिशायि-नी, विम-लबन्धु-शी-ला

सगणः सगणः जगणः भगणः जगणः गु. गु.

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ

कुरुतां सफलं स्वजीव-नं, सुय--शसोज्ज्व-ला--लम् ॥१३॥

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥१४॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणजगणौ जगणलकारौ गकारश्च विलसति तद् वृत्तम् 'अवितथं' नाम गाथा गीयते । पादान्ते यतिः । उदाहरणं यथा—

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ

गुरुत्व-रणार-विन्दयु-गलेव-नगुड-म-नाः

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ

श्रुतिग-तसंस्र-पात्रिग-मविद्गु-णतो गु-नु-दे

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ

अविल-धवाद्गु-निः श्रुति-मतस्र-धनोद्गु-क-धी-

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ

गुरुत्व-रसम्म-ति स ग-मनार्थ-मवाप त-तः ॥१४॥

(दशा० महा० १२।५८)

वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम् ॥१५॥

यस्य पादे पूर्वोदिता गणा भवन्ति, अष्टभिः पञ्चभिश्चतुर्भिश्च यतिर्भवति तद् वृत्तं 'कोकिलकम्' इति नाम्ना गीयते उदाहरणं यथा—

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

| | | | ऽ | ऽ | | | ऽ | | ऽ | | ऽ

नवस–हकार–पुष्प,म–धुनिष्क–ल,कण्ठ–त–पा

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

| | | | ऽ | ऽ | | | ऽ | | ऽ | | ऽ

मधुर–तरस्व–रेण, प–रिकूज–ति, कोकि–ल–कः ।

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

| | | | ऽ | ऽ | | | ऽ | | ऽ | | ऽ

प्रथम–ककार–विद्ध,व–चनैर्ध–न,लुब्ध–म–ते–

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः ल. गु.

| | | | ऽ | ऽ | | | ऽ | | ऽ | | ऽ

स्तव म–मतस्य भङ्ग,मि–व सम्प्र–ति, कर्तु–म–नाः ॥१५॥

—इति महाकवेर्हलायुधस्य ।

अथ धृतौ—

विबुधप्रिया रसौ जौ भरौ वसुदिशः ॥१६॥

यस्य पादे रगण–सगणौ जगणौ भगणरगणौ च शोभेते तद् वृत्तं 'विबुधप्रिया' नाम नाम्ना सङ्गीयते । अष्टभिर्दशभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

S I S I I S I S I I S I S I I S I S

भावक-द्गुणसु-न्दरी, स-मलंकृ-ता रस-नन्दिनी

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

S I S I I S I S I I S I S I I S I S

सत्कवेः कविते-व सा, रु-चिरास्त्व-लं बिबु-धप्रिया।

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

S I S I I S I S I I S I S I I S I S

बह्मव-चंस्वशा-लिनी, मु-निहंस-जीवन-सत्कथा

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

S I S I I S I S I I S I S I I S I S

बह्मद-र्शनम-ञ्जुला, भ- व-भूति-मुक्तिसु-खोदया ॥१६॥

दया० महा० १२।१५०

नाराचकं नौ रौ रौ ॥१७॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो विलसन्ति तद् वृत्तं 'नाराचक' नाम गाथा संगीयते। वसुदिश इत्यनुवर्तते। दशभिरष्टभिश्च यतिः। उदाहरणं यथा—

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

| | | | | | ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ

रघुप-तिरपि जातवे--दो,विशु-द्धां प्रगु-ह्य प्रियां

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

| | | | | | ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ

प्रियसु-हृदि वि-भीषणे सं,क्रम-य्य श्रियं वैरिणः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः

| | | | | | ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ

रविसु-तसहि-तेन ते-ना,नुया-तः स सौ-मित्रिणा

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः

| | | | | | ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ

भुजवि-जितवि-मानर-त्ना,धिरू-ढः प्रत-स्थे पुरीम् ॥१७॥

(रघुवंशे १२।१०४)

अथातिधृतौ—

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्तुस्वराः ॥१८॥

यस्य पादे यगण-मगणौ नगण-सगणौ रगणौ गकारश्च विभाति तद् वृत्तं 'विस्मिता' नाम गाथा निगद्यते । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

यगणः मगणः नगणः सगणः रगणः रगणः गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

जनानां बोधाय, श्रुतिम-तधर,स्तत्र षा-खण्डजि-ष्णु-

यगणः मगणः नगणः सगणः रगणः रगणः गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

र्नदीष्णः शास्त्रार्थे, प्रवतम-तलधी,-र्धूर्तपा-खण्डख-ण्डि ।

यगणः मगणः नगणः सगणः रगणः रगणः गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

न्यवानीत् संन्यासी, द्विजय-तिगणैः सेवितः संबसद्-भि-

यगणः मगणः नगणः सगणः रगणः रगणः गु.

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

र्यदालो-कयाश्चर्यं,प्रथनचतुर, प्रेक्षका विस्मिता-श्चाः ॥१८॥

(दया० महा० १२।८८)

अथ कृती—

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः ॥१९॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगणो जगणास्त्रयो रगणश्च शोभते तद् वृत्तं 'शशिवदना' नाम गाथा समुदीर्यते । एकादशभिर्दश-भिश्च यतिः । उदाहरणं यथा—

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

निगम-यथानु-गस्य नि-पत,ज्ज-गदुद्ध-रशोक-कर्मणः

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

प्रकटि-तसत्त्व-वस्य प-रितो, म-तखण्ड-नदस-शर्मणः ।

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

विदलि-तकाम-वस्य नि-तरां, धु-तकीर्ति-मयंक-वर्मणः

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

कविज-ननाय-कस्य भ-वता,ज्ज-गतीत-ल एव सम्भवः ॥११॥

—इति कविवराखिलानन्दशर्मणः ।

इति समाधिवृत्तत्रयं समाप्तम् ।

सूचना- अस्मादग्रे षोडश-प्रस्तारसूत्रेषु स्वामिवेदानन्दवेदवागीशकृता वृत्तिर्वर्तते । मुनिपिङ्गलाचार्यस्तु प्रस्तारेऽपि दर्शयन् वृत्तिं न कृतवान् ।

—वेदव्रतः शास्त्री

इमानि कानिचिद् वृत्तानि महर्षिणा पिङ्गलाचार्येण दिङ्मात्रं निदर्शितानि । अनभिहितलक्षणान्तराणीतराण्यपि भूयांसि छन्दांसि महाकविप्रयोगेष्ववलोक्यन्ते तानि विशेषसंज्ञाभावान्न शास्त्रकृता प्रदर्शितानि । तानि वक्ष्यमाणेन प्रस्तारविधिनावगत्य गाथानामधेयानि बोद्धव्यानि ।

उक्तानुक्तच्छन्दसां समेषां विशेषव्युत्पत्त्यर्थमिदानीं प्रस्तार-नष्टोद्दिष्टसङ्ख्यानाध्वयोगैकद्व्यादिगलक्रियान् षट् प्रत्ययान् प्रत्याययितु प्रवर्तमान आचार्यः षट्स्वेषु प्रस्तारस्य मुख्यत्वात्तमेवाभिधित्सुरेकाक्षरप्रस्तारं विवृणोति तावत्—

द्विकौ ग्लौ ॥२०॥

द्वावेव द्विकौ स्वार्थे कन् "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" ग् च ल् च ग्लौ । यावद् ब्रूयाद् 'द्वौ ग्लौ' तावद् 'द्विकौ ग्लौ' इति । एतद् वक्तुं शक्यम्— एकाक्षरप्रस्तारस्य द्वौ भेदौ भवतः । प्रथमो भेदः—एकेन गुरुणाक्षरेण, द्वितीयश्चैकेन लघुना । उपरिष्टाद् गकार (ऽ) विन्यस्य तदधो लकार (।) लिखेत् । सर्वगुर्वात्मक एकः, सर्वलघुकश्चैकः । इत्थमिमौ द्वौ भेदौ निष्पद्यमानौ निम्नविधिना स्वरूपतो प्रदर्श्येते —

पङ्क्तिः	भेदः	
ऽ	१ भेदः	उक्तायाम्
।	२ भेदः	

द्व्यक्षरस्य प्रस्तारमवगमयन्नाह—

मिश्रौ च ॥२१॥

चकारकरणाद् 'द्विकौ ग्लौ' इत्यनुवर्तते । तत्प्रथमा पङ्क्ति-स्तेन प्रस्तार्यते । तदर्थं तत्सूत्रमेवं व्याख्येयम्—द्वे आवृत्ती प्रमाण-मनयोरिति द्विकौ "संख्याया अतिशदन्तायाः कन्" (५।१।२२) इति कन् प्रत्ययः । ग् च ल् च ग्लौ, ग् च ल् च ग्लौ । द्विःस्थापनी-याविस्यभिप्रायः । प्रदर्शनार्थमयमत्तनो विधा विशेया—

प्रथमावृत्तिः { ऽ । न गकारेण गकारो मिश्रितः ।

द्वितीयावृत्तिः { ऽ । न लकारेण लकारो मिश्रितः ।

द्वितीयां पङ्क्तिं प्रस्तारयितुं "मिश्रौ" इत्युक्तम् । मिश्रश्च मिश्रश्च—मिश्रौ । गुरुर्गुरुणा मिश्रो लघुश्च लघुना वर्णेन मिश्रः सजातीयत्वात् । तदेव चत्वारो वर्णा भवन्ति यान् स्वरूपतो द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रदर्शयामः—

प्रथमा पंक्तिः द्वितीया पंक्तिः

प्रथमावृत्तिः : { ऽ ऽ गकारो गकारेण मिश्रः ।

द्वितीयावृत्तिः : { । । लकारो लकारेण मिश्रः ।

तदिदानीमुभे पंक्ती एवं शक्येते लिखितुम्—

ऽऽ	१	प्रत्युक्तायाम्
।ऽ	२	
ऽ।	३	
।।	४	

एवञ्चारं द्व्यक्षरस्य चत्वारो भेदा निष्पद्यन्ते, तत्रैकः सर्वगुरुकः, द्वितीय आद्यलघुरूपः, तृतीयोऽन्त्यलघ्वात्मकः, चतुर्थश्च सर्वलघुमान् ।

त्र्यक्षरादिप्रस्तारस्य व्युत्पत्तये सूत्रमाह—

पृथक् ग्ला मिश्राः ॥२२॥

सूत्रमिदं विभज्य वचनीयम् । 'पृथक्' इत्येकम् । 'ग्ला मिश्राः' इत्यपरम् । तत्र 'पृथक्' इत्यनेनायमर्थः—पूर्वं यदनुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते तद् यथापूर्वं पृथक् प्रस्तार्य स्थापनीयं त्रिचतुरादीनां षड्विंशत्यक्षरान्तानां प्रस्तारान् साधयितुम् । पुनः यस्याप्यक्षरस्य प्रस्तारो विधीयते तत्राद्यन्त्यां पंक्तौ पुनर्ग्ला मिश्रा इत्येतद् गकारा लकाराश्च मिश्रा देयाः । प्रथमावृत्तौ गकारा एव, द्वितीयावृत्तौ च लकारा एव सर्वत्रेति निश्चयः ।

त्र्यक्षरस्य पूर्णप्रस्तारो द्व्यक्षरप्रस्तारसहितोऽधस्तनविधिना बोध्यः—

१ पंक्तिः	२ पंक्तिः	३ पंक्तिः			
ऽ	ऽ	ऽ	प्रथमावृत्तिः	१ भेदः	त्र्यक्षरप्रस्तारः
।	ऽ	ऽ		२ भेदः	
ऽ	।	ऽ		३ भेदः	
।	।	ऽ		४ भेदः	
ऽ	ऽ	।	द्वितीयावृत्तिः	५ भेदः	
।	ऽ	।		६ भेदः	
ऽ	।	।		७ भेदः	
।	।	।		८ भेदः	

चतुर्थभेदादग्रे प्रथमा द्वितीया च पंक्तिः पूर्ववत् प्रदर्शन-

दिशा पूरणीया, तदेव त्र्यक्षरप्रस्तारः सिध्यति। स चाष्टधा भिद्यते। सूत्रमुखेन तमेव निर्दिशति—

वसवस्त्रिकाः ॥२३॥

वसुशब्देनाष्टसंख्याभिमता। त्र्यक्षरप्रस्तारे ते त्रिका अष्टौ जायन्ते न न्यूना न चाधिकाः।

इत्थमेव चतुःपञ्चषडाद्यक्षरस्य षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तस्य प्रस्तारे गतवृत्तं पृथक् स्थापयित्वा 'गला मिश्रा' इत्यनेन प्रथमावृत्तौ गकारा द्वितीयावृत्तौ च लकारा एव लेख्याः। अवशिष्टस्थानञ्च गुरुलघुक्रमेण पूरणीयम्। चतुरक्षरप्रस्तारस्य प्रक्रिया स्वरूपतः प्रदर्श्यते—

१	SSSS	९	SSSI
२	ISSS	१०	ISSI
३	SISS	११	SISI
४	IISS	१२	IISI
५	SSIS	१३	SSII
६	ISIS	१४	ISII
७	SIIS	१५	SIII
८	IIIS	१६	IIII

चतुरक्षरप्रस्तारवर्तीयं प्रतिष्ठायां षोडशभेदतः।

पञ्चाक्षरप्रस्तारस्य प्रक्रियास्वरूपम्—

१	S S S S S	१७	S S S S |
२	| S S S S	१८	| S S S |
३	S | S S S	१९	S | S S |
४	| | S S S	२०	| | S S |
५	S S | S S	२१	S S | S |
६	| S | S S	२२	| S | S |
७	S | | S S	२३	S | | S |
८	| | | S S	२४	| | | S |
९	S S S | S	२५	S S S | |
१०	| S S | S	२६	| S S | |
११	S | S | S	२७	S | S | |
१२	| | S | S	२८	| | S | |
१३	S S | | S	२९	S S | | |
१४	| S | | S	३०	| S | | |
१५	S | | | S	३१	S | | | |
१६	| | | | S	३२	| | | | |

पञ्चाक्षरप्रस्तारवर्तीयं सुप्रतिष्ठायां द्वात्रिंशद्भेदाः ।

एवं षडक्षरप्रस्तारे चतुःषष्टिर्गायत्रीसमवृत्तानि निष्पद्यन्ते। एकैकाक्षराधिक्योष्णिक्प्रभृतीनामुत्तरोत्तरं द्वैगुण्यमष्टाविंशत्यधिकशतं गुर्वादिसर्वलघ्वन्तानि समवृत्तानि जायन्ते। प्रस्तारादेव षड्विंशत्यक्षरान्तानां संख्याबोधः कार्यः।

प्रस्तारशोधनोपयोगिनष्टवृत्तस्य द्वितीयप्रत्ययस्य परिज्ञानार्थं सूत्रद्वयेन लक्षणमाह—

लर्द्धे ॥२४॥

यदेवं विविदिषा स्यात् सुप्रतिष्ठायां षष्ठं समवृत्तं कीदृगिति तदा षष्ठविशेषसंख्यामर्द्धयेत्। अर्द्धीकृते ल् लघुर्लभ्यते। तत्परत्वेऽङ्कन्यासं कुर्यादेवम्(।)अवशिष्टेदानीं विषमा त्रिसंख्या नार्द्धयितुं शक्येति कर्तव्यं निदिशति—

सैके ग् ॥२५॥

'अर्द्धं' इत्यनुवर्तते। तदवशिष्टां तां त्रिसंख्यामेकेन सहितां विधायार्द्धीकुर्यात्। ततो ग् गुरुर्लभ्यते तं पूर्वलब्धाल्लघोः परत एवं (।ऽ) स्थापयेत्।

ततः शिष्टां द्विसंख्यां समत्वादर्द्धयितुमर्हामर्द्धयेत्। अर्द्धयित्वा 'लर्द्धे' इति लघुर्लभ्यते तं ततः परस्तादेवं (।ऽ।) विन्यसेत्। इदानीमेकसंख्यावशिष्यते, सासमत्वान्नार्द्धं कर्तुं शक्यते, तस्मात्तां, 'सैके ग्' इत्येकेन संयुक्तामर्द्धयेत्। पुनर्गुरुर्लभ्यते। तमपि पूर्वलब्धेभ्यः पर एवङ्कारं (।ऽ।ऽ) लिखेत्। अथेदानीमेका संख्या पुनरवशिष्टा विषमा। तस्माद् आषडक्षरं 'सैके ग्' इत्यावर्त्यार्द्ध-

चित्वा च गुरुमेव विदधीत। विधिनानेन षष्ठं वृत्तमेतादृशं (।ऽऽऽऽ) निष्पन्नमिति विदाङ्कुर्वन्तु छन्दोविचितिपरायणाः। तत्रायं निष्कर्षः—समसंख्यार्द्धं चितुं शक्यत्वाल्लघोश्चिह्नं तावद् देयं यावद् विषमा संख्या न लभ्येत। ततस्तां विषमार्द्धं चितुमनर्हत्वात्तस्यामेका निःक्षिप्यार्द्धं येत् तदा गुरोश्चिह्नं दद्यात्। इदमपि तावदभ्यसनीयं यावत् समसंख्या नाप्येत।

यदि बुभुत्सा स्यात् त्र्यक्षरप्रस्तारे पञ्चमो भेदः कीदृशः, तर्हि पूर्वप्रदर्शितविधयैवं लेख्यः—

$$\underset{\text{ऽ}}{\left\{\frac{५+१}{२}=३\right\}}\ \underset{\text{ऽ}}{\left\{\frac{३+१}{२}=२\right\}}\ \underset{\text{।}}{\left\{\frac{२}{२}=१\right\}}$$

चतुरक्षरप्रस्तारे पञ्चदशः कीदृगिति जिज्ञासायाम्—

$$\underset{\text{ऽ}}{\left\{\frac{१५+१}{२}=८\right\}}\underset{\text{।}}{\left\{\frac{८}{२}=४\right\}}\underset{\text{।}}{\left\{\frac{४}{२}=२\right\}}\underset{\text{।}}{\left\{\frac{२}{२}=१\right\}}$$

यदि वेत्तुमिच्छेद् गायत्र्यां षडक्षरप्रस्तारे षष्टितमो भेदः कथमिव—

$$\underset{\text{।}}{\left\{\frac{६०}{२}=३०\right\}}\underset{\text{।}}{\left\{\frac{३०}{२}=१५\right\}}\underset{\text{ऽ}}{\left\{\frac{१५+१}{२}=८\right\}}$$

$$\underset{\text{।}}{\left\{\frac{८}{२}=४\right\}}\ \underset{\text{।}}{\left\{\frac{४}{२}=२\right\}}\ \underset{\text{।}}{\left\{\frac{२}{२}=१\right\}}$$

उष्णिहि सप्ताक्षरे सप्तपञ्चाशत्तमः कीदृक्—

$$\left\{\frac{५७+१}{२}=२९\right\}\left\{\frac{२९+१}{२}=१५\right\}\left\{\frac{१५+१}{२}=८\right\}$$

। ऽ ऽ

$$\left\{\frac{८}{२}=४\right\}\left\{\frac{४}{२}=२\right\}\left\{\frac{२}{२}=१\right\}\left\{\frac{१+१}{२}=१\right\}$$

। । । ऽ

यदा कामयेतानुष्टुभ्यष्टाक्षरे सप्ततितमः कीदृश इति तदा—

$$\left\{\frac{७०}{२}=३५\right\}\left\{\frac{३५+१}{२}=१८\right\}\left\{\frac{१८}{२}=९\right\}\left\{\frac{९+१}{२}=५\right\}$$

। ऽ । ऽ

$$\left\{\frac{५+१}{२}=३\right\}\left\{\frac{३+१}{२}=२\right\}\left\{\frac{२}{२}=१\right\}\left\{\frac{१+१}{२}=१\right\}$$

ऽ ऽ । ऽ

अथातः प्रस्तारनिश्चयोपयोग्युद्दिष्ट–प्रत्ययस्य संख्याबोधनार्थमुपक्रमते—

प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥२६॥

प्रतिलोमपदस्योपादानाल्लकारः प्रस्तारान्तो उपादेयः। तमन्त्यमादिलकारं मत्वा विलोमेन–हस्तदक्षिणतो हस्तवामं प्रति द्विर्वार

गुणयेत् । न हि लकारगुणनेन संख्यावगतिरिति मत्वा काचित्सं-ख्यैवावर्तनीया । सा चाध्यत्रानुपात्ता । अत आहर्तुमर्हत्वादेकंवा-दातुमुचिता । तल्लकारस्योपरिष्टादधस्ताद् वा एकाङ्कं तत्रैव द्विरावर्तयेत् । लब्धं द्व्यङ्कं तत्रैव लिखेत् । एवावृत्तिस्तावद् विधेया यावल्लघ्वक्षराणि चिह्नानि वा लभ्येरन् ।

एकाक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तानां पृथक् पृथक् प्रस्तारे विहिते सति यान्तिमा सर्वलघ्वन्ता संख्योपजायते तत्र सर्वत्रैवेदं सूत्रं चरितार्थम् । किं च—यस्मिन् प्रस्तारे लघुगुरूण्युभयविधानि वाक्षराणि सङ्गच्छन्ते तत्रापि लघ्वक्षरे लघ्वक्षरेषु वा, एतत्सूत्रानु-सारमेव पूर्वलब्धा संख्या द्विरावर्तनीयेति ।

सर्वेषामक्षराणामादिमप्रस्तारस्य मध्यगतप्रस्ताराणां वा गुरुस्थानेषु विशेषविधिं विधातुमभिधत्ते—

तत्तो ग्येकं जह्यात् ॥२७॥

गुरावाप्ते सति द्विरावृत्तिसंजात एकाङ्कं हीनयेत् । पुनरुत्त-रोत्तरं लघुगुर्वक्षरं प्रपद्य यथाविहितं द्विगुणह्रासौ तावद् विदधीत यावत्प्रस्तारावसितिर्न स्यात् । सत्येवं क्रियमाणे यान्ते संख्या प्रादुःष्यात् तावतियमेव तद्वृत्तं विजानीत ।

छन्दोऽध्येतॄणां सौकर्याय स्वरूपतोऽपीदानीं प्रदर्श्यते—

चतुरक्षरस्य १६ अन्तिमो भेदः			।	।	।	।	प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम्
			१६	८	४	२	
षडक्षरस्य ६४ अन्तिमः प्रस्तारः	।	।	।	।	।	।	
	६४	३२	१६	८	४	२	

चतुरक्षरस्य १ आदिमः प्रस्तारः —

ऽ	ऽ	ऽ	ऽ
१	१	१	१

षडक्षरस्य १ आदिमः प्रस्तारः =

ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ
१	१	१	१	१	१

ततो येकं जह्यात्

एकांको द्विरावृत्यैकाहीनः सम्पन्नः।

लघुगुरुमिश्रिते प्रस्तारे निम्नविधिरवधेयः —

चतुरक्षरस्य ११ एकादशो भेदः =

ऽ	।	ऽ	।
११	६	३	२

चतुरक्षरस्य ६ षष्ठो भेदः =

।	ऽ	।	ऽ
६	३	२	१

षडक्षरस्य १९ एकोनविंशो भेदः =

ऽ	।	ऽ	ऽ	।	ऽ
१९	१०	५	३	२	१

षडक्षरस्य ३६ षट्त्रिंशत्तमो भेदः =

।	।	ऽ	ऽ	ऽ	।
३६	१८	९	५	३	२

एवं षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तानामुदाहार्यम्।

प्रस्तारमन्तरावृत्तसंख्याविधायकं संख्यानाख्यप्रत्ययभेदं चतुःसूत्र्या विवरीतुमाह—

द्विरर्द्धे ॥२८॥

'अपनीते' इति सप्तम्यन्तं पदमध्याहर्त्तव्यम्, 'अर्द्धे' इत्यनेना-

नेतुम्। 'अर्द्धे' इति पदं सूत्र उपादीयमानं समसंख्या—प्रत्यायकं प्रत्येतव्यं तस्या एवार्द्धीकरणसम्भवात्। एतदुक्तं भवति—कस्याश्चिदपि समसंख्याया अर्द्धेऽपनीते द्विर्लभ्यते। द्व्यङ्कस्य तत्स्थानं बोधव्यमिति सूत्रार्थः। द्विरिति पारिभाषिकी सञ्ज्ञा पातस्य। एतदग्रे स्फुटीभविष्यति।

यदि कश्चिदवजिगमिषेत्–अष्टाक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति तर्हि तत्सूत्रानुसारमष्टसंख्यातस्तदर्द्धं चतुःसंख्यारूपमपसारयेत्। एवमर्द्धेऽपनीते द्व्यङ्कं लब्धं पत्रेऽङ्कयेत्। अवशिष्टा चतुःसंख्यापि समास्ति। तस्मात्पुनरिदमेवावर्तयेत् 'द्विरर्द्धे' इति। चतुःसंख्यातस्तदर्द्धं द्विसंख्यारूपे निष्कासिते द्व्यङ्कं लब्धं, पूर्वप्राप्तद्व्यङ्कस्याधो विन्यसेत्। शेषीभूता द्विसंख्यापि समैवास्ति। तस्मात्ततोऽप्यर्द्धेऽपहृते लब्धमिमं द्व्यङ्कमपि पूर्वलब्धयोर्द्व्यङ्कयोर्नीचैर्लिखेत्। अवशिष्ट एकाङ्को विषमः स च पूर्णाङ्केनार्द्धयितुमशक्यः। तत्रेदानीमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति विधास्यमानां क्रियामभिधित्सुराहाचार्यः—

रूपे शून्यम् ॥२९॥

'अपनीते' इत्यत्राप्यनुवर्त्यम्, 'रूपे' इत्यनेनान्वयो यथा स्यात्। एकत्वोपलक्षणं रूपग्रहणम्। तेनायमर्थः—विषमसंख्यात एकाङ्के निस्सारिते शून्योपलब्धिर्विज्ञेया। तच्छून्यस्थानं निश्चिनुयादित्यवगमः।

इदानीं प्रकृतमनुसरामः—अवशिष्टविषमैकाङ्कत एकाङ्कात्मके रूपे ह्रासिते शून्यं लभ्यते। तत्तेषामधस्तनं कुर्यात्। विकलिते च शून्यमवाशिष्टं तत्र कयोश्चिदपि सूत्रयोः प्रवृत्तिरिति विरतिरवधार्या।

स्पष्टप्रतिपत्तये स्थापनविधिरेवं बोध्यः—

छन्दोऽक्षरसंख्या	८	
अपनेतव्यमर्द्धम्	४	अर्द्धापनयने लब्धः २ इत्यर्द्धस्थानम्
अवशिष्टा संख्या	४	
अपनेतव्यमर्द्धम्	२	अर्द्धेऽपनीते लब्धः २ इत्यर्द्धस्थानम्
अवशिष्टा संख्या	२	
अपनेतव्यमर्द्धम्	१	अर्द्धेऽपसारिते लब्धः २ इत्यर्द्धस्थानम्
अवशिष्टा संख्या	१	
अपनेतव्यं रूपम्	१	रूपे न्यूने लब्धः ० इति शून्यस्थानम्

अग्रे किं विधेयमिति सूत्रयति—

द्विः शून्ये ॥३०॥

'रूपे शून्यम्' इत्यस्यानन्तरमेव 'द्विः शून्ये' सूत्रं निर्मिमाणो ज्ञापयत्याचार्यः—सर्वनिम्नस्थानलब्धशून्यादेव करिष्यमाणां विधामारभेत नातोऽन्यथेतोष्टसिद्धिः।

द्विरित्यभ्यावृत्तिबोधकः सुच् प्रत्ययः। शून्ये—शून्यस्थाने संख्यां द्विरावर्तयेत्। सा च प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्, द्व्यादिग्रहणेऽपि हेत्वभावादेकसंख्यैव शक्योपादातुम्। तामेक—संख्यां द्विहन्यात्। लब्धामिमां शून्यस्थानात् परः स्थापयेत्।

तत्पश्चात् किमनुतिष्ठेदिति निरूपयति—

तावदर्द्धे तद्गुणितम् ॥३१॥

द्विराहतामिमां स्वोपरिस्थितार्द्धस्थानात्मके द्व्यङ्के निधाय

तावतैव गुणयितव्या। एतच्छ्रुतयं वक्तुम्—आसादिता सङ्ख्या स्वसंख्ययैव सम्पीडनीयेति। अस्मात्कारणाद् लब्धौ द्वौ द्वाभ्यामेवाहतौ चत्वारो भवन्ति। तदुपरिष्टात्पुनर्द्वयङ्कागतार्द्धस्थानम्। तस्माच्चत्वारो चतुर्भिरावर्तिताः षोडश जायन्ते। तदुपर्यपि द्वयङ्कागतार्द्धस्थानम्—ततः षोडशसंख्याऽनया सङ्ख्यया गुणिता षट्पञ्चाशदुत्तरद्विशतं संख्या भवति। इयमेव संख्याष्टाक्षरवृत्तस्य।

अवशिष्टा स्वरूपवती प्रक्रिया चैषा—

अर्द्धस्थानम्	२	१६ × १६ = २५६	'तावदर्द्धे तद्गुणितम्' सूत्रानुसारेण
"	२	४ × ४ = १६	" " "
"	२	२ × २ = ४	" " "
शून्यस्थानम्	०	१ × २ = २	'द्विः शून्ये' इति सूत्रबलेन

विशेषतः प्रतिपत्त्यर्थं कतिपयानि प्रदर्शनानीमानि—

छन्दोऽक्षरसंख्या	१
विषमत्वादपनेतव्यं रूपम्	१ रूपेऽपनीते ० शून्यस्थानम्
०	१ × २ = २ उत्तरम्
छन्दोऽक्षरसंख्या	२
समत्वादपनेतव्यमर्द्धम्	१ अर्द्धापनयने लब्धिः २ इत्यर्द्धस्थानम्
अवशिष्टा संख्या	१
अपनेतव्यं रूपम्	१ रूपेऽपनीते लब्धिः ० इति शून्यस्थानम्
२	२ × २ = ४ उत्तरम्
०	१ × २ = २

सूत्रावृत्तितोऽधुना स्वयमूह्यम्—

छन्दोऽक्षरसंख्या ३
० ४×२ = ८ उत्तरम्
२ २×२ = ४
० १×२ = २

छन्दोऽक्षरसंख्या ४
२ ४×४ =१६ उत्तरम्
२ २×२ = ४
० १×२ = २

छन्दोऽक्षरसंख्या ५
० १६×२ =३२ उत्तरम्
२ ४×४ =१६
२ २×२ =४
० १×२ =२

छन्दोऽक्षरसंख्या ६
२ ८×८ =६४ उत्तरम्
० ४×२ =८
२ २×२ =४
० १×२ =२

छन्दोऽक्षरसंख्या ७
० ६४×२ =१२८ उत्तरम्
२ ८×८=६४
० ४×२= ८
२ २×२= ४
० १×२= २

अष्टमाक्षरस्य पूर्वं २५६ तमे पृष्ठ उपन्यस्तम्।

छन्दोऽक्षरसंख्या ९
० २५६×२=५१२ उत्तरम्
२ १६×१६=२५६
२ ४×४= १६
२ २×२= ४
० १×२= २

छन्दोऽक्षरसंख्या १०
२ ३२×३२=१०२४ उत्तरम्
० १६× २=३२
२ ४× ४=१६
२ २×२ = ४
० १×२ = २

छन्दोऽक्षरसंख्या ११
० १०२४×२=२०४८ उत्तरम्
२ ३२×३२=१०२४
० १६× २=३२
२ ४× ४=१६
२ २×२ =४
० १× २=२

छन्दोऽक्षरसंख्या १२
२ ६४×६४=४०९६ उत्तरम्

२ ८×८ =६४
० ४×२ =८
० २×२ =४
० १×२ =२

छन्दोऽक्षरसंख्या १३

० ४०९६×२=८१९२ उत्तरम्
२ ६४×६४=४०९६
२ ८×८ = ६४
० ४×२ = ८

२ २×२ = ४
० १×२ = २

छन्दोऽक्षरसंख्या १४

२ १२८×१२८=१६३८४ उत्तरम्
० ६४×२ =१२८
२ ८×८ =६४
० ४×२ =८
२ २×२ =४
० १×२ =२

अथाध्वयोगं प्रत्ययभेदमुपक्रमते। अध्वशब्देन तात्स्थ्योपाधिना छन्दांसि गृह्यन्ते। अध्वनां=छन्दसां योगः=अध्वयोगः।

एकाक्षरमारभ्य द्वित्रिचतुराद्यन्तानां छन्दसां योगे कियती संख्या समुपजायत इत्यवगन्तुमेकेनैव सूत्रेणाह—

द्विर्द्व्यूनं तदन्तानाम् ॥३२॥

गायत्र्यादिवृत्तसंख्याजातं द्विराहत्य द्व्यूनं द्वाभ्यां विकलं विदध्यात्, सा तदन्तानां संख्या भवति। तद्यथा—एकाक्षरस्य द्वौ भेदौ, द्व्यक्षरस्य चत्वारः, त्र्यक्षरस्याष्टौ, चतुरक्षरस्य षोडश, पञ्चाक्षरस्य द्वात्रिंशत्, षडक्षरस्य चतुःषष्टिः। एतेषां सर्वेषां भेदानां योगे कृते का संख्या लभ्यत इत्यनुयोगे षडक्षरस्यासादितचतुःषष्टिसंख्यां द्विर्गुणयेत्। तदेवं द्विरावर्तनेनाष्टाविंशत्यधिकशतसंख्या प्रादुर्भवति। ततो द्व्यङ्कं निस्सारयेत्। एवं विहिते सति षड्विंशत्युत्तरशतसंख्या समुदिता षडक्षरपर्यन्तानां समुद्भूतेत्युत्तरं विज्ञायताम्।

अयमभिसन्धिः—यस्य कस्यचिदप्यक्षरच्छन्दसो द्विगुणितेन लब्धा पुनः सा द्वाभ्यामूना संख्या तदन्तानां पूर्वेषामेकाक्षरादीनां वृत्तसंख्या भवतीति ।

अनेन प्रकारेणैकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरान्तच्छन्दसां समवृत्तसंख्याकलनं यथा—

छन्दोऽक्षरसंख्या २६

२	८१९२×८१९२=६७१०८८६४	समवृत्तसंख्या
०	४०९६×२=८१९२	एकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तानां छन्दसां सम्पूर्णयोगः—
२	६४×६४=४०९६	६७१०८८६४×२—२
२	८×८=६४	=१३४२१७७२६
०	४×२=८	
२	२×२=४	
०	१×२=२	

तदेवं त्रयोदशकोट्यः, द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि, सप्तदशसहस्राणि, षड्विंशत्युत्तरसप्तशतानि भवन्तीति बोध्यम् ।

अथ जिज्ञासितवृत्तादग्रिमवृत्तसंख्यावगत्यै क उपाय इत्यत्रो-पन्यसति—

यथावस्थितिः ॥ ३३ ॥

उत्तरवृत्तसंख्याजिज्ञासितव्ये पूर्वोक्तसंख्याजातं द्विगुणीकृतमेव स्थापनीयम्, न द्व्यूनं कुर्यादिति शेषः । तद्यथा—अष्टाविंशत्युत्तरशतोष्णिक्समवृत्ता संख्या द्विरावर्तिता सती परस्या अनुष्टुभः समवृत्तसंख्या षट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयं भवति ।

साम्प्रतमेकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरान्तवृत्तजातानां संख्या-समूहेषु कति एकगुरवः, कति द्विगुरवः, कति त्रिगुरवः, कति सर्वगुरवः, कति वा एकलघवः, कति द्विलघवः, कति त्रिलघवः, कति सर्वलघवो जायन्त इति साधयितुं प्रथमं चतुष्कोणमेकं निर्माय तदधस्तादुभयतोऽर्द्ध-निष्क्रान्तं कोष्ठद्वयमङ्कयेत्। तदेवं तृतीयायां पंक्तौ तथैव कोष्ठत्रयम्, चतुर्थ्यां कोष्ठचतुष्टयम्, पञ्चम्यां च पञ्चतयम्। इत्थं विदधत् षड्विंशत्यक्षरान्तवृत्तसिद्ध्यर्थमन्तिमायां सप्तविंशतितमायां पंक्तौ सप्तविंशतिकोष्ठं निर्मिमीत। एतावस्थायां जातायां क्रियायां पर्वत ऊर्ध्वशिखर इव विराजमानायामादिमपंक्तौ यदेकमेव कोष्ठं तस्मिन्नेकाङ्कं स्थापयेत् पश्चात्।

प्रत्यक्षरवृत्तेषु कति सर्वगुरवः कति वा सर्वलघव इति बुभुत्सायां विवृणोति—

परे पूर्णं परे पूर्णमिति ॥३४॥

परे—दूरभूते आदिमेऽन्तिमे च कोष्ठे तदेव लिखेद् यत्तदुपरि विद्यमानपूर्णस्—पूर्णाङ्करूपमिति। तत्रादावेकाक्षरस्य गुरुलघु वेत्तुं द्वितीयायां पंक्तौ द्वे एव कोष्ठे स्तस्ते सीमान्तकोष्ठे अपि शक्येते व्यवहर्तुम्। तस्मात् तयोराद्यन्तकोष्ठयोरेकैकाङ्को निवेश्यः। आदिमे कोष्ठे विन्यस्त एकोऽङ्कः प्रत्याययति यदेकः सर्वगुरुको भेदः। अन्तिमे कोष्ठे च स्थित एकोऽङ्को बोधयति यदेकः सर्वलघुको भेदः। न चास्यां द्वितीयायां पंक्तौ तृतीयं कोष्ठमस्ति तस्मादेकाक्षरस्य द्वावेव भेदौ स्तः—प्रथमः सर्वगुर्वात्मा, अपरश्चान्तिमः सर्वलघ्वात्मा।

द्व्यक्षरस्य गुरुलघुभेदान् प्रतिपत्तुं त्रिकोष्ठमय्यां, तृतीयायां पंक्ताविदमेव सूत्रं प्रथमं योज्यम्। तेनोभयतोऽर्द्धनिष्क्रान्ताद्यन्त-सीमान्तकोष्ठयोः पूर्ववद् एकैकाङ्कः स्थापनीयः। तस्मादेकः सर्वगुरुमान् अन्तिमश्चैकः सर्वलघुमान्। एवं प्रत्यक्षरवृत्तेषु एव

आदिमः सर्वगुरुकोऽन्तिमश्चैकः सर्वलघुको भविष्यतीति बोध्यम् । आदिममन्तिमं चान्तरा विद्यमानेषु रिक्तेषु कोष्ठेषु किं कर्तव्यमित्याह—

परे पूर्णमिति ॥३५॥

'परे' इति द्वितीयाद्विवचनम् । ऊर्ध्वविराजमानयोः कोष्ठयोर्यद् यदङ्कद्वयं तत्तदेकीकृत्याधस्तात्पंक्तिस्थरिक्तकोष्ठेषु क्रमशो विन्यसनीयम् । तदस्मात्सूत्रबलात् मध्यमे तृतीये कोष्ठे द्व्यङ्को लभ्यते । न चान्यत् कोष्ठमवशिष्टम् । तस्माद् द्व्यक्षरवृत्तभेदेषु द्वौ एकगुरुकौ भविष्यतः । द्वितीयप्रकारेणाप्यभिधानात् शक्यम्-द्वौ एकलघुकौ इति नात्र कश्चिद् विशेषः । द्व्यक्षरस्य सर्वे भेदा मिलित्वा चत्वारः सम्पत्स्यन्ते ।

त्र्यक्षरस्य प्रस्तारे चतुर्थ्यां पंक्तौ सीमान्तकोष्ठयोराद्यन्तयोरेकैकाङ्कस्थापनेनैकः सर्वगुरुरेकश्च सर्वलघुरिति निर्विवाद एव । अवशिष्टयोर्द्वयोः कोष्ठयोः १+२=३ त्र्यङ्क एकस्मिन् तथा २+१=३ त्र्यङ्क एवापरस्मिन् तस्यायमर्थः-त्रय एकगुर्वात्मानः, त्रयश्च द्विगुर्वात्मानो भेदा इति । एवमपि वक्तुं शक्यम्-त्रय एकलघ्वात्मानः, त्रयश्चैव द्विलघ्वात्मान इति । तदेवं त्र्यक्षरस्य १+३+३+१=८ अष्टौ भेदा जायन्ते ।

तथा हि चतुरक्षरस्य प्रस्तारे पञ्चम्यां पंक्तौ चतुस्त्रिंशत्तमेन (३४) सूत्रेणैक आदिमान् सर्वगुरुः, एकश्चान्तवान् सर्वलघुरस्त्येव । अवशिष्टानि रिक्तानि त्रीणि कोष्ठानि किं प्रत्याययन्तीति विचारणायां पञ्चत्रिंशत्तमेन (३५) सूत्रेण १+३=४ चतुरङ्क एकस्मिन्, ३+३=६ षडङ्कोऽपरस्मिन् ३+१=४ चतुरङ्कस्तृतीये कोष्ठे । सर्वे भेदा मिलित्वा १+४+६+४+१=१६ षोडश ।

तेषु चत्वार एकगुरुमन्तः, षड् द्विगुरुमन्तः, चत्वारश्च त्रिगुरुमन्तः। विपरीतेनापि व्याहर्तुं प्रभवेम—यथा चत्वार एकलघुमन्तः, षड् द्विगुरुमन्तः, चत्वारश्च त्रिगुरुमन्त इति।

पूर्वविहितप्रपञ्चेनोत्तरोत्तरपञ्चषडक्षरादीनां प्रस्तारे गुरुलघवः स्वयमूह्याः।

इदानीं छात्राणां सौकर्याय मेरुप्रस्तारः क्रियातः प्रदर्श्यंते।

मेरुप्रस्तारः

	१	
एकाक्षरस्य प्रस्तारः	१ | १	२ भेदौ
द्व्यक्षरस्य "	१ | २ | १	४ भेदाः
त्र्यक्षरस्य "	१ | ३ | ३ | १	८ "
चतुरक्षरस्य "	१ | ४ | ६ | ४ | १	१६ "
पञ्चाक्षरस्य "	१ | ५ | १० | १० | ५ | १	३२ "
	१ | ६ | १५ | २० | १५ | ६ | १	६४ "

अस्मिन् मेरुप्रस्तारविधौ हस्तवामेऽक्षरसंख्या हस्तदक्षिणे च तद्भेदा आकलितीकृत्य प्रदर्शिताः। एवं षड्विंशत्यक्षरान्तं तद्भेदा रचनीयाः।

सूत्र उपादीयमानमितिपदमध्यायसमाप्तिसूचकं सूत्रावृत्तिश्च शास्त्रसमाप्तिद्योतनायेति विज्ञेयम् ।

इति श्रीमन्मुनिमेघव्रताचार्यरचितायां

व्रतिमञ्जुलायां छन्दःसूत्रवृत्तौ

अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

पिङ्गलाचार्यप्रणीतः

छन्दःसूत्र-पाठः

❋ प्रथमोऽध्यायः ❋

१ धी श्री स्त्री म् ।
२ वरा सा य् ।
३ का गुहा र् ।
४ वसुधा स् ।
५ सा ते क्व त् ।
६ कदा स ज् ।
७ किं वद भ् ।
८ न हस न् ।
९ ग् ल् ।
१० गन्ते ।
११ ध्रादिपरः ।
१२ हे ।
१३ लौ सः ।
१४ ग्लौ ।
१५ अष्टौ वसव इति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

❋ द्वितीयोऽध्यायः ❋

१ छन्दः ।
२ गायत्री ।
३ दैव्येकम् ।
४ आसुरी पञ्चदश ।
५ प्राजापत्याष्टौ ।
६ यजुषां षट् ।
७ साम्नां द्विः ।
८ ऋचां त्रिः ।
९ द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत ।
१० त्रींस्त्रीनृचाम् ।
११ चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः ।
१२ एकैकं शेषे ।
१३ जह्यादासुरी ।
१४ तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः ।

१५ तिस्रस्तिस्रः सनाम्न्य-
एकैका ब्राह्म्यः ।

१६ प्राग्यजुषामार्ष्यं इति ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

१ पादः ।
२ इत्यादिपूरणः ।
३ गायत्र्या वसवः ।
४ जगत्या आदित्याः ।
५ विराजो दिशः ।
६ त्रिष्टुभो रुद्राः ।
७ एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ।
८ आद्यं चतुष्पादृतुभिः ।
९ क्वचित्त्रिपादृषिभिः ।
१० सा पादनिचृत् ।
११ षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टाव-
तिपादनिचृत् ।
१२ द्वौ नवकौ षट्कश्च नागी ।
१३ विपरीता वाराही ।
१४ षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना ।
१५ विपरीता प्रतिष्ठा ।
१६ तृतीयं द्विपाज्जागतगाय-
त्राभ्याम् ।
१७ त्रिपात्त्रैष्टुभैः ।

इति गायत्र्यधिकारः ।

उष्णिगधिकारः —

१८ उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च ।
१९ ककुम्मध्ये चेदन्त्यः ।
२० पुर-उष्णिक् पुरः ।
२१ परोष्णिक् परः ।
२२ चतुष्पादृषिभिः ।

इत्युष्णिगधिकारः ।

अनुष्टुबधिकारः—

२३ अनुष्टुब्गायत्रैः ।
२४ त्रिपात् क्वचिज्जागता-
भ्यां च ।
२५ मध्येऽन्ते च ।

इत्यनुष्टुबधिकारः ।

बृहत्यधिकारः —

२६ बृहती जागतस्त्रयश्च
गायत्राः ।
२७ पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ।

२८ न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ।
२९ स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ।
३० उरोबृहती यास्कस्य ।
३१ उपरिष्टाद् बृहत्यन्ते ।
३२ पुरस्ताद् बृहती पुरः ।
३३ क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ।
३४ वैराजौ गायत्रौ च ।
३५ त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती ।
३६ सतोबृहती ताण्डिनः ।
इति बृहत्यधिकारः ।

पङ्क्त्यधिकारः—

३७ पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ।
३८ पूर्वौ चेदयुजौ सतः पंक्तिः ।
३९ विपरीतौ च ।
४० प्रस्तारपंक्तिः पुरतः ।
४१ आस्तारपंक्तिः परतः ।
४२ विष्टारपंक्तिरन्तः ।
४३ संस्तारपंक्तिर्बहिः ।
४४ अक्षरपंक्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ।
४५ द्वावप्यल्पशः ।
४६ पदपंक्तिः पञ्च ।
४७ चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ।
४८ पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ।
४९ जगती षड्भिः ।
इति पंक्त्यधिकारः ।

त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः—
५० एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती ।
५१ तथा जगती ।
५२ पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ।
५३ मध्येज्योतिर्मध्यमेन ।
५४ उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ।
इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।

गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञाधिकारः—
५५ एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शंकुमती ।
५६ षट्के ककुद्मती ।
५७ त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ।
५८ विपरीता यवमध्या ।
५९ ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ ।
६० द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ।
६१ आदितः सन्दिग्धे ।
६२ दैवतादितश्च ।
इति गायत्र्यादीनां विशेषसंज्ञाधिकारः ।

---

६३ अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वेदेवा देवताः ।

६४ स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ।

६५ सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः ।

६६ आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

* चतुर्थोऽध्यायः *

१ चतुःशतमुत्कृतिः ।

२ चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः ।

३ तान्यभि-सं-व्या-प्रेभ्यः कृतिः ।

४ प्रकृत्या चोपसर्गवर्जितः ।

५ धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः ।

६ पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ।

७ द्वितीयं द्वितीयमतितः ।

इति वैदिकं प्रकरणम् ।

लौकिकच्छन्दोऽधिकारः—

८ अत्र लौकिकम् ।

९ आर्षेष्वभावे यदार्षम् ।

१० पादश्चतुर्भागः ।

११ यथावृत्तसमाप्तिर्वा ।

१२ लः समुद्रा गणः ।

१३ गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ।

आर्याधिकारः—

१४ स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् ।

१५ अत्रायुङ् न ज् ।

१६ षष्ठो ज् ।

१७ न्लौ वा ।

१८ न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ।

१९ सप्तमः प्रथमादि ।

२० अन्त्ये पञ्चमः ।

२१ षष्ठश्च ल् ।

२२ त्रिषु गणेषु पादः पथ्यायां च ।

२३ विपुलाऽन्या ।

२४ चपला द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्ये जौ ।

२५ पूर्वे मुखपूर्वा ।

२६ जघनपूर्वेतरत्र ।

२७ उभयोर्महाचपला ।

२८ आर्याद्धसमा गीतिः ।

२९ अन्त्येनोपगीतिः ।

३० उत्क्रमेणोद्गीतिः ।

३१ अर्धे वसुगण आर्यागीतिः ।

इत्यार्याधिकारः ।

वैतालीयाधिकारः—

३२ वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते र्ल्गः ।

३३ औपच्छन्दसकम् ।

३४ आपातलिका भ्गौ ग् ।

३५ शेषे परेण युङ् न साकम् ।

३६ षट् वामिश्रा युजि

३७ पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।

३८ अयुक्तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ।

३९ आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।

४० अयुक् चारुहासिनी ।

४१ युगपरान्तिका ।

इति वैतालीयाधिकारः ।

मात्रासमकाधिकारः—

४२ गन्ता द्विर्वसवो मात्रा-समकं ल् नवमः ।

४३ द्वादशश्च वानवासिका ।

४४ विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ।

४५ चित्रा नवमश्च ।

४६ परयुक्तेनोपचित्रा ।

४७ एभिः पादाकुलकम् ।

इति मात्रासमकाधिकारः ।

गीत्यार्यभिदाः—

४८ गीत्यार्य्या लः ।

४९ शिखा विपर्य्यस्तार्द्धा ।

५० लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ।

५१ गश्चेत् सौम्या ।

५२ चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंश-दन्ते ग् ।

५३ सा ग् येन न समा लां ग्ल इति ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

१ वृत्तम्।
२ सममर्द्धसमं विषमञ्च।
३ समं तावत्कृत्वः कृतमर्द्ध-समम्।
४ विषमञ्च।
५ राश्यूनम्।
६ ग्लिति समानी।
७ ल्गिति प्रमाणी।
८ वितानमन्यत्।
९ पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्।
१० न प्रथमात् स्नौ।
११ द्वितीयचतुर्थयो रश्च।
१२ वान्यत्।
१३ यश्चतुर्थात्।
१४ पथ्या युजो ज्।
१५ विपरीतैकीयम्।
१६ चपला युजो न्।
१७ विपुला युग्लः सप्तमः।
१८ सर्वतः सैतवस्य।
१९ भ्नौ त्नौ च।

इत्यनुष्टुबधिकारः।

पदचतुरूर्ध्वाधिकारः—

२० प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पद-चतुरूर्ध्वम्।
२१ गावन्त आपीडः।
२२ गावादौ चेत् प्रत्यापीडः।
२३ प्रत्यापीडो गावादौ च।
२४ प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी-लवल्यमृतधाराः।

इति पदचतुरूर्ध्वाधिकारः।

---

२५ उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्सौ ज्गौ, भ्नौ ज्लौ ग्, स्जौ स्जौ ग्।
२६ तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ।
२७ ललितं नौ सौ।
२८ उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ, स्नौ ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ।
२९ वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ।
३० शुद्धविराडृषभं त्ज्राः।

इति विषमवृत्ताधिकारः।

३१ अर्द्ध ।
३२ उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् ।
३३ द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, नुजौ ज्यौ ।
३४ वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग् ।
३५ भद्रविराट् तुजौ र्गौ, मुसौ ज्गौ ग् ।
३६ केतुमती स्जौ स्गौ, भ्रौ नुगौ ग् ।
३७ आख्यानकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग् ।
३८ विपरीताख्यानकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग् ।
३९ हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, नुभौ भ्रौ ।
४० अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्, नुजौ ज्रौ ।
४१ पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, नुजौ ज्रौ ग् ।
४२ यवमती र्जौ र्जौ, ज्रौ ज्रौ ग् ।
४३ शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।
४४ खञ्जा मह्रत्ययुजीति ।
अर्धसमवृत्ताधिकारः समाप्तः ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

* षष्ठोऽध्यायः *

१ यतिर्विच्छेदः ।
२ तनुमध्या त्यौ ।
३ कुमारललिता ज्सौ ग् ।
४ माणवकाक्रीडितकं भ्तौ ल्गौ ।
५ चित्रपदा भौ गौ ।
६ विद्युन्माला मौ गौ ।
७ हंसरुतं म्नौ गौ ।
८ भुजगशिशुसृता नौ म् ।
९ हलमुखी र्नौ स् ।
१० शुद्धविराट् म्सौ ज्गौ ।
११ प्रणवो म्नौ य्गौ ।
१२ रुक्मवती भ्मौ स्गौ ।
१३ मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ।

१४ मत्ता म्भौ स्गौ।
१५ उपस्थिता त्जौ ज्गौ।
१६ इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग्।
१७ उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग्।
१८ आद्यन्तावुपजातयः।
१९ दोधकं भौ भ्गौ ग्।
२० शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्रऋषयः।
२१ वातोर्मी म्भौ त्गौ ग् च।
२२ भ्रमरविलसितं म्भौ न्लौ ग्।
२३ रथोद्धता र्नौ र्लौ ग्।
२४ स्वागता र्नौ भ्गौ ग्।
२५ वृन्ता नौ स्गौ ग्।
२६ श्येनी र्जौ र्लौ ग्।
२७ विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग्।
२८ जगती।
२९ वंशस्था ज्तौ ज्रौ।
३० इन्द्रवंशा तौ ज्रौ।
३१ द्रुतविलम्बितं न्भौ भ्रौ।
३२ तोटकं सः।
३३ पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः।
३४ जलोद्धतगतिर्ज्सौ ज्सौ रसर्तवः।
३५ ततं नौ म्रौ।
३६ कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ।
३७ चञ्चलाक्षिका नौ रौ।
३८ भुजङ्गप्रयातं यः।
३९ स्रग्विणी रः।
४० प्रमिताक्षरा स्जौ सौ।
४१ कान्तोत्पीडा भ्मौ स्मौ।
४२ वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियऋषयः।
४३ वाहिनी त्यौ म्यावृषिकामशराः।
४४ नवमालिनी न्जौ भ्याविति।

इति षष्ठोऽध्यायः।

* सप्तमोऽध्यायः *

१ प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ।
२ रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ।
३ मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ।

४ गौरी नौ न्सौ ग् ।

५ असम्बाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ।

६ अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वर-ऋषयः ।

७ प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च ।

८ वसन्ततिलका त्भौ ज्गौ गौ ।

९ सिंहोन्नता काश्यपस्य ।

१० उद्धर्षिणी सैतवस्य ।

११ चन्द्रावर्ता नौ नौ स् ।

१२ मालर्तुनवकौ चेत् ।

१३ मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ।

१४ मालिनी नौ म्यौ य् ।

१५ ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ।

१६ हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गृतुसमुद्र-ऋषयः ।

१७ पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ।

१८ वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः ।

१९ मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ।

२० शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ गृतुरुद्राः ।

२१ कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ।

२२ शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्य-ऋषयः ।

२३ सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्तवः ।

२४ ग्लिति वृत्तम् ।

२५ स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तकाः ।

२६ भद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ।

२७ अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग् रुद्रादित्याः ।

२८ मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ ग् वसुपञ्चदशकौ ।

२९ तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्यावीन्द्रियस्वरमासाः ।

३० क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्वृषयः ।

३१ भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ वसुरुद्र-ऋषयः ।

३२ अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।

इति कृतयः समाप्ताः ।

३३ दण्डको नौ रः ।
३४ प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ।
३५ अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ।
३६ शेषः प्रचित इति ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

❋ अष्टमोऽध्यायः ❋

१ अत्रानुक्तं गाथा ।
२ कुड्मलदन्ती भ्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ।
३ वरतनुर्ज्रौ ज्रौ षड्रसाः ।
४ जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ।
५ गौरी नौ रौ ।
६ ललना भ्तौ नसाविन्द्रियर्तवः ।
७ कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।
८ कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्तवः ।
९ वरसुन्दरी भ्जौ स्नौ गौ ।
१० कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ।
११ शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाणि ।
१२ वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ ।
१३ अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः ।
१४ अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ।
१५ वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ।
१६ विबुधप्रिया र्सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ।
१७ नाराचकं नौ रौ रौ ।
१८ विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्तुस्वराः ।
१९ शशिवदना न्जौ भ्जौ ज्ज्रौ रुद्रदिशः ।
२० द्विकौ ग्लौ ।
२१ मिश्रौ च ।
२२ पृथक् ग्ला मिश्राः ।
२३ वसवस्त्रिकाः ।
२४ नर्द्धं ।
२५ सैके ग् ।

२६ प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ।
२७ ततो ग्येकं जह्यात् ।
२८ द्विरर्द्धे ।
२९ रूपे शून्यम् ।
३० द्विःशून्ये ।
३१ तावदर्द्धं तद्गुणितम् ।
३२ द्विर्द्व्यूनं तदन्तानाम् ।
३३ यथावस्थितिः ।
३४ परे पूर्णं परे पूर्णमिति ।

इति पिङ्गलाचार्यप्रणीतच्छन्दःसूत्र-पाठः

छन्दःशास्त्रस्थसूत्राणां संख्या

१	प्रथमाध्याये	१५	५	पञ्चमाध्याये	३४
२	द्वितीयाध्याये	१६	६	षष्ठाध्याये	४४
३	तृतीयाध्याये	६६	७	सप्तमाध्याये	३५
४	चतुर्थाध्याये	५३	८	अष्टमाध्याये	३४
				सर्वयोगः	३०८

पिङ्गलसूत्रेषु स्मृता आचार्याः

आ० ना०	अ० सू०	आ० ना०	अ० सू०
एके	५।१५	यास्कः	३।३०
काश्यप	७।९	रात-माण्डव्यौ	७।३५
क्रौष्टुकि:	३।२९	सैतवः	५।१८
ताण्डी	३।३६	,, ,,	७।१[illegible]

R. SK. S. LIBRARY
Acc. No. 1325
Class No. ....

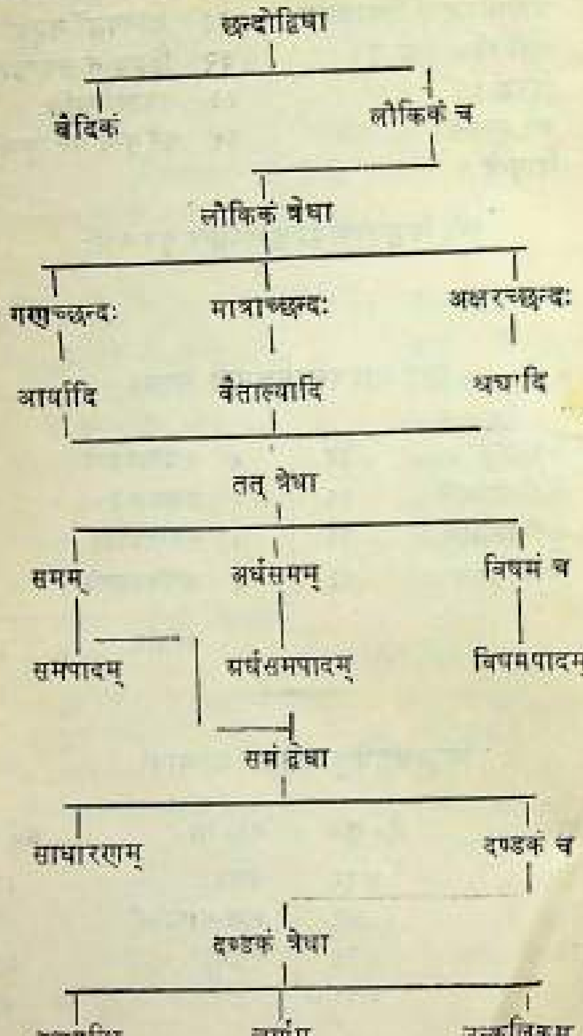

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितम् —

व्याकरण-महाभाष्यम्

देववाणी के प्रेमी सज्जनों को जानकर हर्ष होगा कि संस्कृत व्याकरण का परम विख्यात प्राचीन ग्रन्थ जो चिरकाल से मुद्रणाभाव के कारण सर्वत्र अप्राप्य था और आर्षपाठविधि के प्रेमियों एवं विद्यार्थियों को विशेष असुविधा हो रही थी, सो वह ग्रन्थ अब आपके लिये उपलब्ध है।

यह संस्करण आज तक के समस्त संस्करणों से श्रेष्ठतम है। 'उद्योत' और 'प्रदीप' टीका तथा 'विमर्शटिप्पणी' सहित २८ पौंड के बढ़िया कागज पर २०×२६—८ के आकार में ३६२४ पृष्ठों के ५ भागों में सुन्दर, शुद्ध छपाई सहित प्रकाशित किया गया है। मूल्य ८० रुपये।

भाग १ नवाह्निक	(अ० १, पाद १)	मूल्य	१६ रुपये
भाग २ अ[illegible] १—२	अध्याय	मूल्य	१६ रुपये
भाग ३ अध्याय ३—४	"	मूल्य	१६ रुपये
भाग ४ अध्याय ५—६	"	मूल्य	१७ रुपये
भाग ५ अध्याय ७—८	"	मूल्य	१५ रुपये

"व्याकरण कारिका प्रकाश"

(पं० सुदर्शनदेव जी स्नातक गुरुकुल झज्जर)

इसमें व्याकरण के प्रसिद्ध ग्रन्थ महाभाष्य और काशिका में आई कारिकाओं की सारगर्भित सरल संस्कृत भाषा में विद्वत्तापूर्ण व्याख्या है। व्याकरण के विद्यार्थियों को इन कारिकाओं के समझने में पर्याप्त कठिनाई होती थी, विद्वान् व्याख्याता ने इस का अच्छी प्रकार निवारण कर दिया है।

२०×३०—१६ साइज में २८ पौंड के कागज पर सुन्दर छपाई है।

मूल्य १.७५ पैसे

प्रकाशक—हरयाणा साहित्य संस्थान गुरुकुल झज्जर, जि० रोहतक।

• लेखकस्य प्राप्य-पुस्तकानि •

१ दयानन्ददिग्विजयः १ भागः
२ „ „ २ भागः
३ छन्दःशास्त्रं वृत्तिमंगलासमेतम्
४ काव्यालंकारसूत्राणि
५ विरजानन्दचरितम्
६ नारायणस्वामिचरितम्
७ गुरुकुलशतकम्
८ ब्रह्मचर्यशतकम्
९ ब्रह्मचर्यमहत्त्वम्
१० प्रकृतिसौन्दर्यम्
११ कुमुदिनीचन्द्रः
१२ दयानन्दलहरी
१३ दिव्यानन्दलहरी
१४ सुखानन्दलहरी
१५ गिरिराजगौरवम्
१६ ईशोपनिषत्काव्यम्
१७ साहित्यसुधा १ भागः

प्राप्तिस्थानम्—

हरयाणा-साहित्य-संस्थान, गुरुकुल झज्जर, रोहतक।